

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. О. Сухомлинського**

Історичний факультет

Кафедра історії та археології

**СЕРЕДНЬОВІЧНА АРХЕОЛОГІЯ
Навчально-методичний посібник**

Миколаїв – 2018

**УДК
ББК
Г**

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського (протокол № _____ від _____ 2019 р.)

Рецензенти:

Тригуб Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили

Манігда Ольга Володимирівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України

Автор-упорядник:

Господаренко Оксана Валеріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського

СЕРЕДНЬОВІЧНА АРХЕОЛОГІЯ. Навчально-методичний посібник. – Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2019. – 127 с.

Навчально-методичний посібник відповідає навчально-методичному комплексу з курсу «Середньовічна археологія». Структурно посібник складаються з тематики лекцій, семінарських занять, завдань до самостійної роботи, тестові завдання та питання до контрольних робіт. Також рекомендації містять рейтингову систему оцінювання знань, рекомендовану літературу до кожного семінарського заняття та методичні рекомендації для організації самостійної роботи.

Для студентів закладів вищої освіти спеціальності 032 Історія та археологія

**УДК
ББК
Г**

© О. В. Господаренко

© МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2019

ЗМІСТ

МЕТА І ЗАВДАННЯ КУРСУ	4
ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН КУРСУ	11
ТЕМИ ЛЕКЦІЙ	17
ТЕМИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ	45
ЗАВДАННЯ ДО САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ	59
КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ОСНОВНИХ ВИДІВ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ (мільтимедійна презентація, реферат)	60
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО КУРСУ	62
ПИТАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ	67
ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ	69
РОЗПОДІЛ БАЛІВ ЗА СЕМЕСТР	70
ТАБЛИЦЯ ВІДПОВІДНОСТІ РЕЗУЛЬТАТІВ КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ ЗА РІЗНИМИ ШКАЛАМИ І КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ	72
МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ	74
ДОДАТКИ	95

МЕТА І ЗАВДАННЯ КУРСУ

Курс «Середньовічна археологія» має на меті:

- дати студентам уявлення про археологію цього періоду як про складову частину археології в цілому;
- ознайомити студентів з історіографією середньовічної археології, джерелами (види пам'ятників, основні категорії та групи артефакти) і специфікою археологічних досліджень.

В результаті вивчення спецкурсу студент повинен

знати:

- основні наукові напрямки і концепції у вивченні різних видів пам'яток і категорій матеріалів середньовічного періоду;
- основні теорії суспільно-економічної та етичної історії розглянутого періоду;
- спеціальні дисципліни в обсязі, необхідному для самостійного проведення наукових досліджень, в тому числі методологію археологічних досліджень і методику польових досліджень, внутрішню періодизацію епохи середньовіччя і суміжних, а також віддалених територій, в разі, якщо історичні події останніх впливали на процеси, що відбуваються на українських землях.

вміти:

- правильно вести археологічний пошук (розвідка, знаходити на місцевість і визначати тип пам'ятника (об'єкт): замок, селище, неукріплена феодална садиба, ґрунтовий могильник (жальники, кам'яні могили), системи оборонних споруд типу і стиль архітектурних споруд;
- визначати наявність або відсутність культурного шару в місцях проведення земляних будівельних та інших господарських робіт (в котлованах, траншеях, ямах і т д);
- визначати приналежність масового керамічного матеріалу (будівельного, архітектурно-декоративного і побутового до епохи

середньовіччя і на цій підставі встановлювати попередню дату культурного шару, або об'єкту;

- визначати тип, призначення і попередню дату конкретного археологічного артефакту,
- датувати залишки монументальних споруд за системою кладки і параметрів будівельних матеріалів (цегла, черепиця);
- здійснювати повну реєстрацію археологічних знахідок, вживати необхідних заходів для збереження і реєстрації виявленого археологічного об'єкта;
- використовувати археологічні матеріали в науковій, навчальній та освітній діяльності.

Програмні компетентності

Інтегральна компетентність

1. Здатність розв'язувати складні задачі та проблеми в галузі історії, археології, архівознавства, музеєзнавства, пам'яткознавства, етнології та ін., в процесі різнопланової фахової діяльності або у процесі навчання, що передбачає проведення досліджень та/або здійснення інновацій, а також характеризується комплексністю та невизначеністю умов

Загальні компетентності

1. здатність до цілеспрямованого накопичування знання, самостійного пошуку та опрацювання інформації;
2. вміння організовувати творчі колективи з метою розв'язання комплексних міжпредметних проблем;
3. здатність застосовувати набуті знання та навички у практичних ситуаціях, виявляючи ініціативу та підприємливість;
4. здатність до адаптації та дії в новій ситуації;
5. здатність взаємодіяти з представниками інших професійних груп гуманітарної сфери.
6. базові уявлення про основи філософії, психології, педагогіки, що сприяють розвитку загальної культури й соціалізації особистості, схильності

до етичних цінностей, знання вітчизняної історії, економіки й права, розуміння причинно-наслідкових зв'язків розвитку суспільства й уміння їх використовувати в професійній і соціальній діяльності;

7. базові знання фундаментальних розділів математики, в обсязі, необхідному для володіння математичним апаратом відповідної галузі знань, здатність використовувати математичні методи в обраній професії;

8. базові знання в галузі інформатики й сучасних інформаційних технологій; навички використання програмних засобів і навички роботи в комп'ютерних мережах, уміння створювати бази даних і використовувати інтернет-ресурси;

9. базові знання фундаментальних наук, в обсязі, необхідному для освоєння загально-професійних дисциплін;

10. базові знання в галузі, необхідні для освоєння загально-професійних дисциплін

11. здатність до творчого мислення, яке полягає у схильності до нестандартного вирішення задач, самостійності міркувань та умовиводів.

12. здатність до письмової й усної комунікації рідною мовою та іншою мовою / іншими мовами;

13. навички роботи з комп'ютером;

14. навички управління інформацією;

15. дослідницькі навички

Фахові компетентності

1. здатність виявляти та опрацьовувати історичні джерела різних видів, аналізувати наукові тексти та узагальнювати цю інформацію;

2. здатність здійснювати історичні дослідження з визначеної тематики, в тому числі використовуючи методологічний інструментарій інших гуманітарних наук, застосовуючи інформаційно-комунікативні технології та інформаційні бази даних;

3. вміння створювати тексти однією з іноземних мов з використанням термінів, які прийняті в фаховому середовищі;

4. здатність брати участь у дискусії з певної наукової проблеми, у різних формах наукової комунікації;
5. здатність відрізняти специфіку у підходах до вирішення проблем в галузі історії та археології представників різних наукових напрямів та шкіл, критично осмислювати новітні досягнення історичної науки;
6. вміння застосовувати принципи та методи педагогіки і психології у навчально-виховному процесі в середніх, професійно-технічних закладах та в системі післядипломної освіти.
7. здатність застосовувати поглиблені знання з обраної спеціалізації при розробці (у відповідності до певних вимог) наукових проектів прикладної спрямованості, а також при вирішенні певних практичних проблем;
8. здатність в межах обраної спеціалізації здійснювати інноваційні дослідження, які спрямовані на вирішення фундаментальних наукових проблем, вміння готувати результати наукових досліджень до оприлюднення у фаховому середовищі;
9. вміння застосовувати сучасні методи викладання історії та суміжних дисциплін у вищих навчальних закладах.
10. володіти навичками історизації археологічного матеріалу
11. здатність враховувати сучасні історіософські інтерпретації (теорії постмодернізму, дискурсу і деконструкції) у переосмисленні ролі і місця археологічних та історичних знань у суспільстві
12. здатність формувати музейну експозицію для різних періодів первісності
13. здатність застосовувати сучасні методики фіксації та консервації археологічних об'єктів
14. уміння застосовувати сучасне законодавство в охороні археологічної спадщини
15. здатність забезпечити якісне проведення археологічних досліджень на предметно-функціональному рівні

16. уміння використовувати новітні методики для пошуків археологічних пам'яток та розкопок

17. володіння навичками камеральної обробки як передумова введення в науковий обіг археологічних матеріалів

18. здатність використовувати здобутки практичної археології та музеології у навчальному процесі

19. здатність використовувати професійно профільовані знання в галузі археології та музеології для моделювання історичних явищ і процесів в давню добу

Програмні результати навчання:

Здатність запам'ятовувати або відтворювати:

1. глибокі знання в межах спеціалізації з позначенням новацій останнього часу;

2. специфіку розвитку історичного пізнання в конкретні історіографічні періоди, в тому числі й на сучасному етапі;

3. професійні норми в галузі історії та археології;

4. основні етапи наукового пошуку в галузі історії та археології та завдання кожного з них;

5. теорію й практики критичного осмислення уявлень про минуле у суспільстві, правила побудови наукових гіпотез.

Здатність розуміти та інтерпретувати:

6. основні теоретичні та методологічні проблеми сучасної археологічної науки;

7. шляхи формування репрезентативної джерельної бази при розробці певної наукової проблематики;

8. зв'язок та різницю між історичними фактами у джерелі та історіографічними фактами у науковій літературі;

9. вибір методології та методів при здійсненні власного дослідження;

10. вузлові наукові проблеми, зв'язок між гіпотезою та методом,

логічні наслідки певного припущення, зіставлення його з відомими теоретичними побудовами.

Здатність використовувати вивчений матеріал в нових ситуаціях:

11. пояснювати взаємозв'язки між процесами у минулому та на сучасному етапі, оцінювати альтернативні варіанти інтерпретації основних тенденцій та особливостей історичного розвитку людства у певні історичні періоди;

12. аналізувати взаємозв'язки між позицією професійного історика та пануючими у суспільстві поглядами на минуле;

13. демонструвати навички професійного спілкування з використанням іноземної мови;

14. виявляти ініціативу, яка спрямована на збереження та управління культурною спадщиною;

15. брати участь у здійсненні реальних дослідницьких проєктів;

Здатність розбивати інформацію на відповідні компоненти і розуміти їх взаємозв'язок:

16. аналізувати явища та процеси світової історії з урахуванням сучасних теорій суспільного розвитку;

17. визначати інформаційний потенціал конкретних археологічних джерел при вирішенні певної наукової проблеми;

18. здійснювати експертизу пам'яток матеріальної та духовної культури, в тому числі з метою їх подальшого використання в сфері туризму та рекреації.

Здатність поєднувати частини разом, щоби одержати ціле з новою системною властивістю:

19. визначати соціальні функції історика в нових умовах;

20. встановлювати ефективну комунікацію з представниками інших гуманітарних та природничих наук;

21. обґрунтувати наукову новизну власного дослідження з урахуванням сучасних наукових досягнень;

22. розширювати джерельну базу за рахунок введення до наукового обігу архівних джерел, опрацювання фондів музеїв, участі у наукових експедиціях, шляхом створення нових джерел (усна історія та ін.).

Здатність оцінювати важливість матеріалу для конкретної цілі:

23. критично оцінювати ступінь розробленості дослідницької проблеми та отриманих результатів фахівцями;

24. визначати вплив на хід та результати дослідження традицій певних наукових шкіл;

25. узагальнювати результати власного дослідження;

26. аргументувати зв'язок теми обраного наукового проекту з пріоритетними напрямками розвитку світової науки;

27. рекомендувати шляхи продовження власного дослідження

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН КУРСУ

<i>Назва кредиту, назва теми та її зміст</i>	<i>Кількість годин</i>			
	<i>всього</i>	<i>аудиторні</i>		<i>самотійна робота</i>
		<i>лекції</i>	<i>семінари</i>	
Кредит 1. Ранньосередньовічні слов'янські культури V – VII ст.	30	2	2	26
<p>Тема 1. Ранньосередньовічні слов'янські культури V – VII ст.</p> <p>Празько-корчацька культура. Історія дослідження. Територія розповсюдження пам'яток празько-корчацької культури. Поселення. Топографія, характер поселень. Житлові та господарські споруди. Господарство. Рільництво. Знаряддя обробки землі та переробки зерна. Скотарство. Склад стада, форми утримання домашніх тварин. Гончарство. Основні форми керамічного комплексу. Типи орнаменту. Металообробка. Ковальство. Ювелірна справа. Поховальний обряд. Ґрунтові і курганні могильники. Поховальний комплекс. Хронологія і питання формування празько-корчацької культури.</p> <p>Пеньківська культура. Територія поширення пам'яток пеньківської культури, початок їх дослідження. Особливості топографії пеньківських поселень. Житла: прямокутні та юрто-подібні напівземлянки. Господарські споруди: майстерні, приміщення для зберігання зерна тощо. Знаряддя землеробства: ґрунтообробні і призначенні для збору та переробки урожаю. Залізобробне виробництво. Майстерні та знаряддя ливарного виробництва. Керамічний комплекс. Особливості форм і орнаменту. Поховальний обряд і його</p>	30	2	2	26

<i>Назва кредиту, назва теми та її зміст</i>	<i>Кількість годин</i>			
	<i>всього</i>	<i>аудиторні</i>		<i>самотійна робота</i>
		<i>лекції</i>	<i>семінари</i>	
особливості. Питання хронології і походження пенківської культури. Колочинська культура. Джерелознавча база вивчення колочинської культури. Регіон розповсюдження пам'яток. Селища і городища. Житлові та господарські комплекси. Землеробство і скотарство. Ремесла. Поховальний обряд: ґрунтові і підкурганні поховання. Хронологія. Місце колочинської культури в системі пам'яток слов'янського населення.				
Кредит 2. Слов'янські пам'ятки VIII – IX ст.	30	2	2	26
Тема 2. Слов'янські пам'ятки VIII – IX ст. Пам'ятки культури Луки-райковецької. Історія вивчення. Територія поширення пам'яток носіїв культури Луки-райковецької. Поселення. Топографія і планіграфія селищ. Основні типи жител та господарських споруд. Господарство: землеробство, скотарство, промисли. Керамічний комплекс. Поховальний обряд: курганний та безкурганний. Поховальний реманент. Поховальне начиння. Культові споруди. Волинцевська та роменська культури. Волинцевська культура. Регіон розповсюдження пам'яток. Житлові та господарські споруди. Знаряддя праці та господарство. Керамічний комплекс. Ремесла. Поховальний обряд. Хронологія волинцівських пам'яток. Роменська культура. Топографія селищ і городищ. Житло. Господарські споруди. Гончарні вироби. Металургійне, залізо обробне та ювелірне виробництво.	30	2	2	26

<i>Назва кредиту, назва теми та її зміст</i>	<i>Кількість годин</i>			
	<i>всього</i>	<i>аудиторні</i>		<i>самотійна робота</i>
		<i>лекції</i>	<i>семінари</i>	
Поховальний обряд: трупоспалення і трупопокладення. Хронологія пам'яток роменської культури.				
Кредит 3. Археологія України доби Київської держави	30	2	4	24
<i>Тема 3. Археологія України доби Київської держави</i> Літописні відомості про розселення слов'янських племен. Виникнення давньоруської феодальної держави. Військова справа. Змієві вали в Україні. Прийняття християнства та його наслідки. Зміна поховального обряду. Картографування скроневиx кілець. Матеріальне виробництво. Рівень розвитку сільського господарства. Сільськогосподарські знаряддя. Основні злаки. Скотарство. Мисливство. Промисли. Бортництво. Рибальство. Роль ремесла в усіх формах господарської діяльності. Товарний характер ремесла. Металургія. Використання болотних руд. Ковальські знаряддя. Продукції ковалів Русі. Ливарна справа. Виготовлення озброєння. Художня обробка металів. Основні види ювелірних виробів. Зернь, чернь, скань, емаль. Скарби ювелірних виробів. Гончарство. Гончарний круг. Кружальний посуд. Випалювальні печі. Основні форми посуду. Виробництво плінфи, кам'яних плиток ін. Гончарські клейма. Деревообробне виробництво, теслярські та столярні інструменти. Токарний верстат. Будівництво укріплень, мостів, сухопутних та водних транспортних засобів.	30	2	4	24

<i>Назва кредиту, назва теми та її зміст</i>	<i>Кількість годин</i>			
	<i>всього</i>	<i>аудиторні</i>		<i>самотійна робота</i>
		<i>лекції</i>	<i>семінари</i>	
Обробка кістки. Каменерізна справа. Виробництво скляного посуду та прикрас. Ткацтво. Пряслиця. Торгові шляхи. Монетна справа. Арабські, візантійські, західноєвропейські монети. Давньоруські міста. Проблема виникнення міст, їх роль у історії. Київ. Датування виникнення Києва. Київський некрополь. Поховання знаті, дружинників та родовитих киян. Київська околиця. Приміські села та монастирі. Село Берестове. Печерський та Видубицький монастирі. Найближчі міста та фортеці: Білгород, Вишгород, Василів та ін. Переяслав. Родень. Юр'єв. Воїнь. Чернігів. Галич. Інші давньоруські міста: Пліснеськ, Звенигород, Львів, Хотин, Бакота, Ушиця, Луцьк.				
Кредит 4. Середньовічна археологія Півдня України	30	2	4	24
<i>Тема 4. Середньовічна археологія Півдня України</i> Салтівська культура. Етнічна належність носіїв салтівської культури. Пам'ятки та поховальний інвентар. Основні поселення, фортифікаційні укріплення, житла салтівської культури. Візантійські пам'ятки VIII-X ст. Плитові могильники. Поховальний обряд та реманент. Сільські поселення та укріплені монастирі. Укріплені поселення-сховища. Житлові, господарські та культові споруди. Господарство. Поселення ранніх болгар VII-X ст. Поселення і ґрунтові могильники. Типи жител. Господарські споруди. Предмети господарської діяльності.	30	2	4	24

<i>Назва кредиту, назва теми та її зміст</i>	<i>Кількість годин</i>			
	<i>всього</i>	<i>аудиторні</i>		<i>самотійна робота</i>
		<i>лекції</i>	<i>семінари</i>	
<p>Керамічний комплекс. Грунтові могильники. Поховальний обряд. Пам'ятки кочовиків степового Подніпров'я IX – XIII ст. Кургани та інші поховання. Пам'ятки середньовічного Білгород-Дністровського. Фортеця, житла та могильники. Розвиток ремісничого виробництва.</p> <p>Середньовічний Крим. Дослідження пам'яток Криму. Середньовічний Херсонес. Історична топографія Херсонесу. «Печерні міста» Криму. Монастирі, селища та городища. Печерне місто Мангуп, городища Ески-Кермен, Чуфут-Кале, Киз-Кермен.</p> <p>Археологічні пам'ятки Південного та Південного-Східного Криму. Середньовічні міста Криму – Сугдея, Кафа.</p>				
Кредит 5. Археологія Золотої Орди	30	2	2	26
<p>Тема 5. Археологія Золотої Орди</p> <p>Історія вивчення золотоординської старовини. Письмові, картографічні і нумізматики джерела.</p> <p>Золотоординські столиці в світлі археологічних досліджень.</p> <p>Царевське і Селітренське городища на Волзі. Методика роботи та основні досягнення.</p> <p>Золотоординські міста на території України.</p> <p>Монголи в Криму, Приазов'ї та на Північному Кавказі; Монголи в Північно-Західному Причорномор'ї і Карпато-Дунайських землях; Мистецтво Золотої Орди (за матеріалами скарбів Північного Причорномор'я). Матеріали скарбів з Криму, Приазов'я і Молдови.</p>	30	2	2	26

<i>Назва кредиту, назва теми та її зміст</i>	<i>Кількість годин</i>			
	<i>всього</i>	<i>аудиторні</i>		<i>самостійна робота</i>
		<i>лекції</i>	<i>семінари</i>	
Зв'язки Золотої Орди з ремісничими центрами Малої Азії, Візантії, Сирії та Єгипту; питання про зв'язки з Килікією та Іспанією.				
Кредит 6. Археологія козацького періоду	30	2	2	26
Тема 6. Археологія козацького періоду Розвиток козацтва за археологічними даними. Запорозькі січі. Зброя та укріплення козацьких січей. Пам'ятки козацьких часів (XV - XVIII ст.). Запорізька січ. Топографія і планіграфія укріплень. Зимівники, пам'ятки прикордонної служби. Поховання, цвинтарі. Житлові та господарські споруди. Ремесла козацької доби. Архітектура XIV-XVIII ст. Містобудування і фортифікація. Монастирі. Замки і фортеці XIV-XVII ст. Оборонні замки-фортеці: Меджибож, Жванецький замок та інші. Господарство і побут. Монетно-речові джерела.	30	2	2	26
<i>ВСЬОГО</i>	<i>180</i>	<i>12</i>	<i>16</i>	<i>152</i>

ТЕМИ ЛЕКЦІЙ

Кредит 1. Ранньосередньовічні слов'янські культури V – VII ст.

Тема 1. Ранньосередньовічні слов'янські культури V – VII ст. (2 год.)

Тематичний план:

1. Празько-корчацька культура
2. Пеньківська культура
3. Колочинська культура

Зміст лекції

1. Празько-корчацька культура

Культура поширена від басейну Прип'яті на півночі та Дніпра на сході до Дунаю на півдні та межиріччя Ельби і Заале на заході (Україна, Білорусь, Польща, Чехія, Німеччина).

Вперше пам'ятки корчацького типу були відкриті С. Гамченком в період революції, повідомлення про них опубліковані пізніше. І. Борковський недалеко від Праги виділив аналогічні пам'ятки і назвав їх празькими. Дослідженню празько-корчацької культури присвячені роботи І. Русанова, Ю. Кухаренко, В. Баран, І. Винокур та інші).

Масштабні дослідження на території України проводилися в 50-70-ті рр. ХХ ст.: Корчак, Тетерівка, Буки, могильник в Мирополі (Житомирська обл.); Зимне, Рипнів, Стохід, Підріжжя (Волинь). Всього відомо понад 500 пам'яток, на території України – більше половини.

Поселення. Невеликі (1-2 га) поселення відкритого типу вивчені найкраще. Наявні городища – Зимне (р. Луга, права притока Західного Бугу, Україна), Шеліги (р. Слуп'янка, права притока Вісли, Польща). Поселення розташовані на берегах річок, схилах балок, невеликими групами – «гніздами» – на відстані від 0,5 до 3 км. Кількість жител на поселенні – від кількох до 10-30. В північних районах поширення культури поселення були меншими, ніж, наприклад, на Дністрі. Поселення Рашків III налічувало 30

жител. Зазвичай житла розташовувалися групами (рядами або «гніздами»). Поруч жител розміщувалися господарські ями, відкриті вогнища, наземні господарські споруди. Всі житла мали вогнища або печі (з глиняним черінем, кам'яні або вирізані в материку).

Городища. Зимне. Культурний шар датується V-VII ст. Має штучне укріплення у вигляді підсіпки землі, земляний вал і частокол. Під схилом валу розкриті залишки земляної дерев'яної будівлі, розділеної на комори з вогнищами. Не городищі ремісничий центр (ливарство, ковальство, обробка каменю та ін.). Інші городища – с. Хотомель (Брестська обл., Білорусь), с. Шеліги (Польща). Останнє датується VII-VIII ст. Неподалік розташовувалися неукріплені поселення.

Житла. Між Дніпром і Західним Бугом досліджено приблизно 350 жител. Квадратні напівземлянки заглиблені на 1 м у материк, площею 6-20 кв. м, зрубної або стовпової конструкції. Обов'язково з піччю-кам'яною (Житомирщина) або з глини (Середнє Подніпров'я, Західне Побужжя, Поліссі).

На поселенні Ріпнів досліджено три металургійні чи ковальські горни, вирізані у материковій стінці.

Поховальний обряд. Тілоспалення на стороні, рештки кремації у горщиках-урнах або неглибоких ямах. Здійснювалися на ґрунтових або курганних могильниках (Східна Волинь) під насипом заввишки до 1 м діаметром 4-10 м. Безурнові поховання у насипу, на горизонті чи в ямках. Cremaції іноді супроводжувалися уламками кераміки чи окремими посудинами.

Кераміка. Переважаючий тип – ліпний горщик більш-менш витягнутих пропорцій, з прямими чи ледь відтягнутими вінцями і широкими плечиками. В поодиноких випадках орнаментовані горизонтальним валиком під вінцями, насічками чи вдавленнями. Керамічний комплекс доповнюють сковорідки з невисоким бортиком і одиничні миски. На ранніх пам'ятках зустрічаються рештки гончарної кераміки черняхівського типу.

Знаряддя праці. Залізні наральники, серпи, коси, ножі, шила, долота, кам'яні жорна, ливарні форми, глиняні пряслиця, лячки, кістяні проколки тощо. Менш поширені сокири, ковальські молотки, зубила, ковадла, токарні різці.

Предмети озброєння – залізні наконечники списів, дротиків і стріл (типи: двокрильчасті, ромбо- та листоподібні).

Прикраси. Браслети з потовщеними кінцями, різноманітні пряжки, кільця, пластинчасті підвіски і накладки, невеликі пальчасті фібули, різнокольорові скляні намистини.

Датування культури – VI-VII ст. (к. 60-70-х рр. XX ст.), не пізніше V ст. (з відкриттям «перехідних» комплексів у Подніпров'ї), друга половина-кінець V ст. (поселення Рашків III має п'ять жител цього часу).

Хронологічні етапи культури (за В. Д. Бараном): кінець V ст.; VI ст.; VII ст. Однак чіткої межі між цими періодами немає.

Версії походження празько-корчацької культури: 1) сформувалася на основі кількох культур лісостепового Правобережжя України, яке генетично пов'язано із зарубинецькою культурою; 2) основу роль відіграли носії київської культури (П. Третьяков, В. Даниленко, К. Годловський); 3) празька культура – наступний етап розвитку пшеворської, черняхівської та пізньозарубинецької культур (Б. Рибаків); 4) у формуванні культури велику роль відіграло населення Дністровсько-Прутського межиріччя та Київського Подніпров'я, пов'язаного з пам'ятками черняхівського і київського типів (В. Баран).

Наприкінці VII ст. празько-корчацька культура переростає в райковецьку. Територія поширення культури досить чітко збігається ареалом склавів за визначенням Йордана і Прокопія.

2. Пенківська культура

Культура поширена на Лівобережжі Дніпра (на схід від Сіверського Дінця) та Правобережна Україна (включно з південним заходом), Молдова.

Відкрита в кінці 50-х рр. XX ст у с. Пеньківка на Тясміні.

Відкриті поселення: Луг, Хрещатик, Обухів II, Обухів VII, Ходосівка (Середнє Подніпров'я), Ігрень-Підкова, Волоське (Надпоріжжя), Хітці, Заньки (Лівобережжя). 5-7 поселень об'єднані в групи на відстані кількох кілометрів. Площа поселень – 2-3 га, не більше 10 жител, розташованих на відстані одне від одного. Поруч із житлами – господарські споруди, наземні будівлі, ями.

Неподалік с. Гайворон (Південний Буг) розкопано металургійний центр. Виявлено більш як 20 залізобудівних горнів.

Житла. Однокамерні, чотирикутні, напівземлянки зі стінами зрубною чи каркасно-стовпою конструкцією. Заглиблені в землю на 0,6-1,8 м. На ранньому етапі поширені житла із вогнищем, нерідко – із центральним стовпом. Пізніше на Правобережжі у житлах з'являються печі-кам'янки.

Поховальний обряд. Тілоспалення на стороні, рештки кремації в горщиках-урнах або неглибоких ямах. Поховання здійснено на ґрунтових могильниках (Велика Андрусівка, Стара Ігрень, Волоське). Ямні поховання здебільшого безінвентарні, тоді як урнові часто супроводжуються посудом і прикрасами. Зрідка трапляються інгумації (Мохнач, Олексіївка (Україна), Селіште, Данчени (Молдова)).

Кераміка. Горщики біконічних та опуклобоких форм із максимальним розширенням корпусу на середині висоти, зрідка – слабо профільовані посудини. Великі біконічні корчаги нерідко орнаментовані горизонтальним валиком під вінцями, насічки по зрізу вінець, на горщиках інколи трапляються наліпи у вигляді «підковок» чи «вух». Інші категорії посуду – диски, сковорідки з низьким бортиком і одиничні миски.

Знаряддя праці – залізні наральники, серпи, мотижки, ножі, шила, долота, кам'яні жорна, точильні бруски, ливарні форми, глиняні пряслиця, грузила, лячки, кістяні проколки, голки та ін., предмети зброї (наконечники стріл, списів). Бронзові прикраси – пальчасті зооморфні та антропоморфні фібули, браслети, платівки із зооморфними та антропоморфними

зображеннями.

Скарби. «Старожитності антів» (О. А. Спіцин), «старожитності русів» (Б. О. Рибаків). Місця знахідок: Мартинівка, Малий Ржавець, Вільховчик (нижнє Поросся), Козієвці, Нова Одеса (Лівобережжя), Суджа, Колосково, Ципляєво (Харківсько-Курський регіон). Датування: друга половина VI-VII ст. Найбільш ранній комплекс – Ципляєво, найбільш пізній – Мартинівський.

Дослідники вважають носіїв пеньківської культури слов'янами (антами). Територія поширення пеньківської культури доволі чітко збігається ареалом антів за визнанням Йордана і Прокопія. І. П. Русанова вважає їх іраномовним населенням. В. В. Сєдов наголошує на тому, що не варто ототожнювати слов'ян і антів.

3. Колочинська культура

Культура займає південну частину Верхнього Подніпров'я та басейну Дести і Сейму. Виділена в окрему культу після дослідження Колочинського городища (Е. О. Симонович).

Поселення. Невеликі за розмірами, неукріплені, займають берегові схили перших терас. Відомо кілька городищ (Колочин, Мощонка та ін.).

Житла. Однокамерні, квадратні заглиблені житла з вогнищем і центральним стовпом. Стіни зрубної чи каркасно-стовпової конструкції. Відомо також кілька наземних жител (Деснянка), напівземлянок з піччю-кам'янкою у кутку. Господарські споруди представлені ямами-льохами.

Поховальний обряд. Могильники ґрунтові. Обряд кремації. Кремація здійснювалася на спеціальних площадках (могильник Княжий). На більшості могильників переважають ямні поховання, на деяких урнові. Інколи наявний супроводжувальний інвентар (прикраси, предмети зброї тощо).

Кераміка. Ліпна, неорнаментована. Інколи з рельєфним орнаментом у вигляді горизонтальних наліпних валиків під вінцями чи «вух». Переважають горщики та корчаги слабопрофільованих, опуклобоких і циліндроконічних форм, диски і сковорідки. Для ранніх фаз культури типові ребристі посудини,

для пізніх – опуклобокi та слабопрофiльованi горщики.

Знаряддя праці. Залiзнi та сталевi ножi, серпи, риболовецькi гачки та iн. Використовувалися також кiстянi проколки, глинянi пряслиця, кам'янi зернотерки i бруски. Зброя з городища Колочин I або ж iнвентар окремих поховань (Леб'яже, Княжий), наконечники списiв та стрiл, великий (можливо, бойовий) нiж.

Предмети убрання i прикраси. Серед бронзових i сiб'яних прикрас поширенi так званi «старожитностi антiв» (великi пальчастi фiбули, пряжки та деталi поясного набору, шийнi гривни тощо). Великi скарби таких речей виявлено на поселеннях у Трубчевську (Десна) та в Гапоновому (Сейм).

Колочинська культура, найiмовiрнiше, належала пiвнiчно-схiдним угрупованням ранньоiсторичних слов'ян – пiвнiчнiй частинi антiв чи венетам, локалiзацiї яких Йордан не дає. Можливо, на пiвночi ареалу до її складу входили окреми балтськi племена.

Кредит 2. Слов'янськi пам'ятки VIII – IX ст.

Тема 2. Слов'янськi пам'ятки VIII – IX ст. (2 год.)

Тематичний план:

1. Пам'ятки культури Луки-райковецької
2. Волинцiвська та роменська культури

Змiст лекцiї

1. Культура Луки-райковецької

Культура займала територiю вiд правого берега Прип'ятi, верхiв'їв Захiдного Бугу й Прикарпаття на заходi до течiї Тясмину – на пiвднi й до Днiпра – на Сходi. Вiдомi пам'ятки: Лука-райковецька (Житомирщина), Старокиiвська гора (Київ), Семенiвка (Пiвденний Буг), Рашкiв, Кодин (Захiдна Україна).

Основнi типи поселень. Поселення вiдкритого типу i городища. Територiальна структура у виглядi група поселень – городище. Поселення

розташовувалися на берегових терасах, схилах балок. Городища мали земляні укріплення, рови, частоколи. Більшість з них не мали постійних жител. Це були городища-сховища (Бабка на Рівненщині, Ломачинці в Прикарпатті).

Житла. Прямокутні заглиблені житла зі стінами здебільшого стовпової конструкції. Опорні стовпи встановлювалися по кутках, а також посередині кожної стіни. Покрівля, ймовірно, була двосхилою, дерев'яна основа часто засипалася шаром глини. В житлах – печі з каменю, рідше – з глини або кам'яно-глиняні. Інколи зустрічаються наземні житла з прямокутними підвалами та довгі житлові споруди (Ревне І).

Поховальні пам'ятки. Могильник ґрунтові та кургани. Обряд трупоспалення. Супроводжувальний інвентар – прикраси і посуд. Підкурганні поховання мали складний ритуал – у насипах збереглися сліди вогнищ і тризни. Святилища і культові споруди: Шумськ (Житомирщина), Ржавинці (Прикарпаття). Капище на Старокиївській горі (Київ). Скельний «храм» в с. Буша (Подністров'я).

Кераміка. Ліпні й гончарні вироби. Ліпні горщики близькі до празьких. Гончарний посуд подібний до форм ліпного, нерідко з орнаментом у вигляді хвилястих ліній і горизонтальних смуг.

Сільськогосподарські та ремісничі знаряддя праці, зброя і побутові речі. Виготовлені із заліза та сталі; наральники, серпи, коси-горбуші, мотижки, сокири, тесла, різці-ложкарі, ножі, шила, риболовецькі гачки, різні типи наконечників стріл та списів, шпори, кресала, деталі дерев'яних відер тощо. З каменю виготовлено жорна, точильні бруски, з глини – пряслиця, ливарні форми, з кістки – гребні, проколки, лоцила та ін.

Прикраси і деталі одягу виготовлені з кольорових металів. Дротяні скроневі кільця, підковоподібна фібула, сережки-лунниці, підвіски-бубонці, різні пряжки. Імпортними скляні намистини та пронизки. На поселеннях Подніпров'я і Подністров'я трапляються знахідки арабських срібних дирхемів.

Ранній етап культури Луки-райковецької (за І. П. Русановою) можна датувати кінцем VII-VIII ст., пізній – IX ст. Найпізніші пам'ятки, в яких зафіксована кераміка так званого курганного типу (Канів, Монастирок та ін.), є перехідними до давньоруських і продовжують існувати навіть у X ст.

Культури Луки-райковецької виникає на основі празької (І. П. Русанова). У південній частині ареалу її субстратом стала, очевидно, пеньківська культура, що зазнала празьких впливів ще в VI-VII ст.

Ареал культури Луки-райковецької охоплює низку літописних племен Правобережного Подніпров'я і Подністров'я – полян, уличів, деревлян, волинян (бужан, дулібів), хорватів, тиверців. Проте типологічна одноманітність пам'яток культури Луки-райковецької ускладнює визначення конкретних особливостей матеріальної культури, властивих кожному з цих племен.

2. Волинцівська та роменська культури

Слов'янські старожитності VIII-IX ст. Лівобережжя, споріднені з Правобережною Україною. Вони об'єднані у волинцевську та роменську культури.

Пам'ятки волинцевської культури займають територію нинішніх Київщини, Чернігівщини, Переяславщини, роменської – на північ від волинцівської, південна межа не виходила за кордон Лісостепу.

Поселення. Переважають городища. Волинцівські поселення багатофункціональні та довготривалі. Майстерні (виробничі приміщення із залізобитими горнами на Волинцівському городищі; бронзоліварна майстерня), житлові й господарчі споруди формували двори (Обухів II на Київщині).

Житла. Основний тип житла – прямокутна напівземлянка з довжиною стіни 4-5 м, долівка заглиблена на 0,2-0,4 м у материк. Стіни здебільшого стовпової конструкції. Особливість волинцівської культури – великі глинобитні печі. Також зустрічаються зрубні будинки.

Могильники. Грунтові з трупоспаленням в урнах. Поховання із супроводжувальним інвентарем (посудини-стравниці).

Кераміка. Ліпна і гончарна. Ліпна кераміка близька до лука-райковецької. Гончарна кераміка з лощеною поверхнею, добре профільована. Виділяються гончарні горщики з високими вертикальними вінцями, орнаментовані пролощеними або врізними лініями.

Залізні сільськогосподарські та ремісничі знаряддя, побутові речі – наральники різних типів, чересла, серпи, коси-горбуші, мотижки, сокири, тесла, ковальські кліщі, різці-ложкарі, ножі, шила, риболовецькі гачки та ості, кресала, деталі дерев'яних відер та ін.

Зброя – наконечники стріл, дротиків та списів, бойові ножі та сокири, шабля, уламок меча, фрагмент кольчуги. З каменю виготовлено жорна, точильні бруски, із глини – пряслиця, ливарні форми, із кістки – різні проколки тощо.

Скарби коштовностей. Хар'ївський скарб VII-VIII-ст. складається з пастових бус з очковим орнаментом, браслети, трапецієподібні підвіски.

Хронологічні рамки суперечливі. Дехто вважає, що у VIII ст. волинцівську культуру змінює роменська. Інші стверджують існування культури до IX ст. (Обухів II на Київщині).

Поселення роменської культури. Велика кількість укріплених поселень. Городища часто супроводжувалися відкритими селищами.

Житла роменської культури глибші за волинцевські. Стіни напівземлянок часто облицьовані колодами, укріпленими вертикальними стояками. Печі, вирізані в материкових останцях, здебільшого кубоподібної форми.

Поховання. Трупоспалення під курганами. Іноді – трупопокладення.

Кераміка. Переважає ліпний посуд. Мають широку горловину, по вінцях та плечиках вони орнаментовані відбитками гребінчастого штампуга, палички, горщики обмотаної мотузкою, заціпами, врізними та хвилястими лініями у різних сполученнях. Можливо використовувався повільний

гончарний круг. Здебільшого гончарний посуд – це імпорт салтівської культури та візантійські амфори, на заключному етапі культури – давньоруська кераміка.

Знаряддя праці подібні до волинцівської культури.

Скарби коштовностей. Суджанський, Іванківський, Новотроїцького городища. Спіральні скроневі кільця, персні, гудзики-бубонці, сережки і підвіски салтівського типу та ін.

Роменську культуру пов'язують з літописними слов'янами.

Кредит 3. Археологія України доби Київської держави

Тема 3. Археологія України доби Київської держави (2 год.)

Тематичний план:

1. Археологія сільських поселень (селищ)
2. Археологія городищ
3. Могильники

Зміст лекцій

1. Археологія сільських поселень (селищ)

Розташування. Вони відомі у лісовій і лісостеповій смузі, а також вздовж Дніпра аж до його устя. Селища розташовувалися по берегах річок, озер, іноді на вододілах, пісковикових дюнах, підвищеннях у заплавах. У степовій зоні давньоруські селища зафіксовано вздовж Дніпра по схилах других надзаплавних терас.

Топографія та планування. В Середньому Подніпров'ї поселення розташовуються на відстані до 1-2 км один від одного, площа досягає 10 і більше га. В лісовій смузі Східної Європи, де зберіглося підсічно-вогневе землеробство на бідних ґрунтах, поселення розташовувалися рідко, відстань між ними сягала 20 і більше км. Розміри – не більше 1,5-2,5 га.

Сільські поселення тяжіють до річкових долин. Вони мали планування відповідно до рельєфу місцевості, найчастіше вздовж головного водотоку.

Центром сільської забудови була селянська садиба, до складу якої входили дім, хліви, сараї, інколи майстерні.

Економіка. Основні заняття: землеробство, тваринництво, промисли (рибальство, бортництво, ткацтво, гончарство, виробництво смоли і дьогтю (північ Чернігівщини)).

Знаряддя праці – наральники, сошники, лемеші, коси, серпи, жорна; ножиці для стрижки овець; медорізки, металеві гачки, глиняні грузила; пряслиця, голки кістяні та металеві.

Поселення мали певну ремісничо-промислову спрямованість. Розвивалася внутрішня та зовнішня торгівля. Остання підтверджується знахідками немісцевого походження в могильниках (візантійські, арабські монети; скляні буси).

Населення було соціально неоднорідним. На поселеннях предмети аристократичного побуту (зброя). Крім селян проживали представники феодальної адміністрації, дрібні землевласники, зокрема «осівші» на землю дружинники, священнослужителі.

Житла. Для X-XI ст. типові заглиблені житла стовпової або зрубною конструкції площею до 30 м². Виявлено печі-кам'янки або глинобитні печі, іноді трапляються відкриті вогнища, споруджені з глини і каменю. У XII-XIII ст. – наземні житла розмірами від 9 до 36 м², глинобитні печі.

На селищах залишки господарських споруд наземного й заглибленого типів площею 7-12 м², а також зернові ями. З речового інвентаря на селищах виявлено залізні лемеші, ножиці для стриження овець, наконечники стріл, списи, остроги, рибальські гачки, важки тощо.

Кераміка. Кухонний посуд – горщики і покришки до них. Для Середнього і Верхнього Подніпров'я X-XI ст. характерна так звана кераміка курганного типу (горщики зі специфічним манжетоподібним краєм вінця). Столовий посуд – глеки і миски. Керамічна тара – амфори київського типу, а також херсонеські.

Сільські могильники. У IX-X ст. переважав підкурганний обряд

захоронення. З кінця X ст. трупоспалення замінюється трупопокладенням. До кінця XII-XIII ст. в більшості регіонів курганні могильники змінюються безкурганними.

Язичницькі могили супроводжувалися предметами побуту, прикрасами, знаряддями праці (ножами, шийними обручами-гривнами, браслетами, скроневими кільцями, скляними і кам'яними бусами, пряслами, глиняним посудом та інш.).

На рубежі XIX-XX ст. О. А. Спіцин звернув увагу на те, що схднослов'янські племена можна ідентифікувати методами археології, взявши за основу особливості жіночих прикрас. Вивчення поховальних пам'яток показує, що для поховального убору новгородських словен притаманні ромбощиткові, в'ятичів – семилопастні, радимичів – семипроменеві, сіверян – спіральні, кривичів – браслетоподібні скроневі кільця, для південних груп (полян, древлян, волинян, хорватів, уличів, тиверців) – різні варіанти перстнеподібних скроневих кілець, дреговичів – крупнозернисті буси і кільця з такими ж бусами.

Археологічний матеріал яскраво демонструє і «язичницько-християнський синкретизм» в середовищі сільського населення. Останні осередки «живого» язичництва (святилища) згасають лише до середини XII-XIII ст.

2. *Археологія городищ*

Городища розташовувалися на висотах на річкових мисах, часто – у місцях впадіння малих рік у великі. При будівництві враховувався природний рельєф, а також здійснювалися інженерно-фортифікаційні роботи (вал і рів). Природні урвища ескарпувалися. По валу зводилася стіна стовбової чи зрубної конструкції. У валах більшості городищ знаходилися рештки дерев'яних конструкцій. Це – прямокутні зруби, які зміцнювали насип валу. Зводилися від одного до трьох рядів зрубів. Зруби заповнювалися ґрунтом, розміщувалися в зовнішньому ряду укріплень, їх позначають літописним

терміном городні. Порожні зруби – кліті. Кліті використовували для оборони і для зберігання господарських припасів, а також як житла, що входили у конструкцію валу. Інколи фортеці мали кілька укріплених майданчиків.

Розміри городищ різні. Найбільші городища характерні для лісостепової зони, відносно невеликі (до 1,5-2,0 га) – для лісової зони. Форма площадок підтрикутна або неправильна, рідко – підпрямокутні, овальні, округлі. Окремі городища мали у своїх конструкціях кам'яні кладки і вимостки, а також кладки з сирцевої цегли.

Класифікація городищ Київської Русі за соціальним змістом (за Б. О. Тимощуком): общинні центри, князівські (державні) фортеці, сторожові фортеці, феодалські замки, давньоруські міста. Деякі з городищ поєднували в собі ознаки різних типів. Хронологічно давньоруські городища охоплюють період від X до кінця XIII – початку XIV ст.

3. Могильники

Курганні могильники. Особливість – досить значна густина насипів; навколо них часто знаходять кільцеві рови. Похованих під курганами, а також у звичайних ґрунтових могилах клали переважно головами на захід.

Обряди поховання: трупоспалення на місці; трупоспалення на стороні; звичайні трупопокладення. В окремих випадках зафіксовано кенотафи. Типовою пам'яткою з обрядом трупоспалення – могильник поблизу с. Пересаж Чернігівської області.

Підкурганні трупопокладення. Поширені в лісостепу X-XIII ст. Поховання, здійснені на рівні давнього горизонту, і поховання в ямах (І. П. Русанова). Панував обряд поховання в ямах під курганами. На території древлян у X-XII ст. переважав обряд трупопокладення під курганами на горизонті. Зустрічаються поховання у дерев'яних колодах. Супровідний інвентар – перстенеподібні скроневі кільця, бронзові персні, намистини із зернінням, залізні кресала, уламки типового посуду та ін.

Безкурганні ґрунтові могильники переважають на території Південно-Західної Русі (по Дністру і Пруту). Частина ґрунтових поховань перекрита кам'яними плитами. Без супровідного інвентаря, але інколи трапляються кільця, намистини, персні, підвіски, пряжки, гудзики, кераміка, ножі, кресала, кам'яні точильні бруски тощо.

Найвідоміші могильники часів Київської Русі: Житомирський курганний могильник; курган Чорна Могила у Чернігові; поховання під фундаментом Десятинної церкви кінця X ст.; поховання у с. Шестовиця на Десні.

Кредит 4. Середньовічна археологія Півдня України

Тема 4. Середньовічна археологія Півдня України (2 год.)

Тематичний план:

1. Ранньосередньовічні кочовики: поховання і скарби
2. Салтівська культура
3. Пам'ятки кочових племен степового Подніпров'я IX-XIII ст.
4. Археологічні пам'ятки середньовічного Криму

Зміст лекції

1. Ранньосередньовічні кочовики: поховання і скарби

Ранньосередньовічні кочовики: гуни, авари, болгари та ін.

Групи гунських поховань (за І. П. Засецькою): зі спаленням або з культом вогню (кількісно переважають); трупопокладення під курганним насипом з конем або без нього, трупопокладення без насипу з конем або без нього.

Зброя: довгі двосічні мечі, прикрашені поліхромною інкрустацією; луки складноскладені (середні та кінцеві частини); трилопатеві наконечники стріл; вуздечкові набори (накладки, бляшки, бляхи ромбоподібні, наконечники); сідла жорсткої конструкції.

Поховання т. зв. сивашівського типу. Основна територія поширення –

Миколаївська, Херсонська, Запорізька обл., лісостепове Лівобережжя. Конструкції поховальних споруджень: ґрунтові ями овальної чи прямокутної форми з перекриттям на заплечках та підбій, дно якого нижче від дна вхідної ями. Перекриття кам'яне (Нова Одеса) або дерев'яне (Сивашівка). Вхід закритий кам'яним або дерев'яним закладом. Орієнтація – на північний схід (найчастіше). На дні ями – каркасні носилки або ложе. Чучело коня (череп та кінцівки) розміщували на дерев'яному перекритті могили або перед підбоям у вхідній ямі. Інвентар: горщики, пряжки, пояні наконечники, ніж, рідко – намисто, зброя. Багаті поховання (Сиваське, Портове, Виноградне, Костогризове). Інвентар: зброя (палаші т. зв. Перещепинського типу, трилопатеві наконечники стріл, кістяні накладки луків, берестяні колчани), кінська зброя; «геральдичний» поясний набір зі срібла.

Скарби: Вознесенський (1930 р.); Перещепинський (1912 р.); Глодоський (1961 р.). Комплекси скарбів є залишками каганських поминальних храмів (А. К. Амброз). Датуються другою половиною VII ст. На території Полтавської області комплекс з трьох пам'яток – Макухівка, Мала Перещепина, Нові Санжари. Припущення, що тут розміщувалася одна із ставок каганів Великої Булгарії.

Пастирське городище. Датування – кінець VII – перша половина VIII ст. Заглиблені житла і господарські споруди, ремісничі майстерні. Версії походження: 1) Мешканці городища – нащадки слов'ян, які у VI-VII ст. колонізували Нижнє Подунав'я та південний схід Балканського піострова. З появою на Балканах болгар вони повернулися назад, де і заснували Пастирське городище (О. М. Приходнюк); 2) Пастирське городище – ремісничий центр у складі Великої Булгарії, де спільно проживали слов'яни і кочовики (І. Гавритухін, А. М. Обломський).

2. *Салтівська культура*

Культура датується серединою VIII – початком X ст. Назву отримала від поселення Верхній Салтів на лівому березі Сіверського Дінця (Харківська

обл., 1900 р.) Виокремлена в 1926 р. С. М. Замятіним. Салтівську культуру прийнято визначати як «державну культуру Хозарського каганату», яка охоплює ареал степового Подоння, Приазов'я, Тамань, Східний Крим.

Городища. Верхньосалтівське городище. Поруч із городищем розташовані могильник площею 120 га і великий неукріплений посад. Городище складалося з двох частин, було обнесене земляним валом та ровом. Цитадель у південній частині городища прямокутної форми, розмір – 140 x 100 м. Стіни цитаделі з кам'яними баштами, до 10-12 м заввишки і 4 м заширшки. З обох сторін наявне облицювання прямокутними плитами вапняку.

Битицьке городище. Городище центр гончарного виробництва. Виготовлялися горщики «волинцевського типу» з високими вертикальними вінцями, прикрашені пролощеними й врізними лініями. Знаряддя праці, прикраси і зброя представлена речами волинцевського і салтівського типів. Простежується співіснування слов'янського і тюркського населення. Ймовірно форпост Хозарського каганату на слов'янській території.

Житла. Виділяють три групи (в залежності від регіону): 1) Юрти. Поширені в степових районах Приазов'я та Подоння, Круглої основи діаметром 3-4 м, заглиблені в землю на 0,2-0,5 м. Уздовж стін – ямки від каркаса, у центрі – сліди вогнища; 2) Заглиблені житла. Поширені у Лісостепу та на Нижньому Дону. Прямокутної форми, площею не більше 20 м². Стіни з плиту чи дощок на стовпах. Обігрівалися вони печами або вогнищами; 3) Наземні. Стіни обмащувалися товстим шаром глини, всередині влаштовані одне-два вогнища. У Криму, Приазов'ї та Дагестані зустрічаються споруди з сирцевої цегли на кам'яних цоколях.

Могильники. Безкурганні могильники – Салтівський і Дмитрієвський. У Верхньому Салтові досліджено близько 300 катакомб (всього у могильнику не менш як 30 000 поховань). Салтівські поховання поділяються на два основні типи –катакомбні й ґрунтові. Катакомбні мають довгий дромос і купольну поховальну камеру. У кожній катакомбі ховали від одного до

шести небіжчиків. Супроводжувальний інвентар – прикраси, деталі одягу, інколи зброя або знаряддя праці, ритуальна їжа, глиняний посуд. Трапляються й поховання коня, нерідко зі зброєю. На ґрунтових могильниках поховано більше вершників із кінською зброєю. У Нетайлівському могильнику наявні так звані вторинні поховання. Скелети не в анатомічному порядку. Відомі підкурганні поховання та тілоспалення (могильник у Сухій Гомольщі).

Кераміка. Більшість кераміки гончарної. Зустрічається ліпний посуд. Опуклобокі кухонні горщики прикрашені лінійним та хвильовим орнаментом, рифлінням, відбитками штампу. Столова кераміка: глечики, кухлі, миски, кубушки з червоно-або сіролощеною поверхнею, прикрашені пролощеними лініями. Тарна кераміка: великі піфоси і глеки, а також імпорتنі амфори кримського або малоазійського виробництва.

На Нетайлівському, Дмитрієвському та Верхньосалтівському могильниках зустрічаються арабські дирхеми.

Локальні варіанти салтівської культури. верхньодонський, приазовський, кримський. Відмінності між ними пов'язані з поліетнічним характером салтівської культури. Найбільш вивченим є верхньодонський. Пам'ятки: Салтів, Маяки, Мохнач, Дмитріївка, Волчанськ, Нетайлівка, Суха Гомольща та ін.

3. Пам'ятки кочових племен степового Подніпров'я IX-XIII ст.

Кочові народи, які проживали на території степового Подніпров'я протягом IX-XIII ст.: печеніги, торки, половці. Пам'ятками, які дають можливість дослідити історію кочового населення, є кургани і кам'яна скульптура.

Характерна особливість поховань: кінь, або його опудало чи символ (в похованнях фіксують кістки черепа і ніг). Панівний поховальний обряд відсутній. Супроводжувальний інвентар: в чоловічих похованнях – зброя, кінська зброя і спорядження, доспіхи, речі побуту, залишки одягу, інокли

прикраси; у жіночих – речі побуту, прикраси, рештки одягу, інколи зброя.

Основні поховальні обряди кочівників у XI ст.:

1) впускні могили в кургани попередніх часів, у прямокутних або овальних ямах. Померлий лежить витягнуто, переважно головою на захід, найчастіше у труні, зрідка у видовбаній колоді або дощатому гробовищі; нерідко поховання супроводжується кістками коня, покладеного в анатомічному порядку, з інвентарем;

2) обряд поховання аналогічний попередньому, але померлий у скорченому стані в супроводі інвентарю й кісток коня;

3) підкурганні поховання у прямокутній ямі зі сходинкою, на якій, як правило, покладені кістки коня (здебільшого череп та кінцівки), або ж померлого клали у витягнутому стані на спині у труні чи на підстилці; орієнтація переважно по лінії захід – схід, з інвентарем;

4) аналогічні попереднім, але над похованнями в ямі влаштовано дерев'яне перекриття;

5) підкурганні поховання у могилі з підбоєм; померлий лежить у підбої на спині у витягнутому стані, орієнтований, як правило, на захід, у супроводі коня, з інвентарем;

6) безкурганні могильники. Кістяки лежать у ямах на спині у витягнутому стані, орієнтація на захід або північний захід, з інвентарем;

7) насипи курганів земляні або перемішані з камінням. Трапляються поховання із кам'яними кромлехами. В могильній ямі померлий лежить у витягнутому стані на спині й в труні. Орієнтація на захід чи схід. Як правило, поховання супроводжується цілим конем або його частиною, покладеними в окрему яму. Відомі й поховання без кісток коня. Набір інвентарю у цій групі поховань багатий.

Відомі поховання кочовиків: курган поблизу с. Новочорномор'я Херсонської області, датується IX-X ст.; поблизу с. Шевченко, околиці м. Скадовськ Херсонської області, в Пороссі, поблизу с. Берестняти, датується XI-XII ст.; курганний могильник поблизу с. Новоіванівка Донецької області

(кінця XII – початку XIII ст.); курган на р. Молочна, половецьке поховання XII-XIII ст.

«Баби». Дають можливість з'ясувати культи та обряди кочового населення, вивчити предмети одягу, прикрас, зброї та побутові речі кочовиків. Фігури ретельно пророблені, особливо верхня частина тіла (нижня завжди трохи укорочена). Проглядаються багато деталей в одязі, зачісці. Нерідко трапляються зображення чаші в руках, кисті яких знаходяться біля пояса. Ознаки при типологізації статуй: стать (чоловік чи жінка), поза (сидячи або стоячи), різноманітні образотворчі й технічні прийоми.

4. Археологічні пам'ятки середньовічного Криму

Візантійські пам'ятки. До цієї групи пам'яток належать плитові могильники (поховання проводилися за християнськими звичаями); сільські поселення та укріплені монастирі з матеріалами провінційно-візантійської культури (круглодонні амфори з червоної глини, візантійський посуд з білої глини).

Найвідоміша пам'ятка того часу селище Аю-Даг. На поселенні наявні будинки двох типів – однокамерні й п'ятистінки. В центрі поселення храм. Храми невеликі за розмірами, однефні базиліки. Зустрічаються базиліки з трьома нефами і трьома абсидами.

Групи «печерних міст» Криму:

I) поселення: Ескі-Кермен, Мангуп, Чуфут-Кале і Киз-Кермен.

II) укріплені фортеці: Каламіта (Інкерман), укріплення на мисі Тешклі-Бурун, Сюйренська фортеця, Тепе-Кермен, Киз-Куле та укріплення Бакла. Їх можна віднести до категорії цитаделей або феодалських замків.

III) християнські монастирі: Успенський, Інкерманський, Чильтре, Шулдан, Качі-Кальон та інші. Вони не мали спеціальних фортифікаційних споруд. У печерах облаштовувалися келії, храми та інші культові й господарські приміщення.

На території печерних міст виділяють 5 груп споруд:

- житлові
- господарсько-виробничі
- сакральні
- військово-оборонні
- комунікаційні.

Середньовічні міста. Візантійський Херсон. Планування міста зберігало античні традиції. Прямокутні квартали, орієнтовані за сторонами світу. Головна вулиця пролягала із заходу на схід, ширина вулиці близько 6 м. Кwartали ділилися другорядними вулицями (2-4 м) і провулками. У центрі міста – головна торгова площа, навколо неї храми і багаті цивільні споруди. Садиби рядових городян склалися з невеликого дворика і декількох приміщень: одноповерхових або двоповерхових з двосхилою або односхилою черепичною покрівлею. Вони відділялися від сусідніх будівель, кварталів високими кам'яними огорожами. Входи до будинків знаходилися в середині квартальних провулків.

Архітектурними домінантами міста були монументальні храмові споруди, що розташовувалися вздовж основної міської вуличної магістралі і берегової лінії.

Найбільший храмовий комплекс візантійського Херсону – так звана Уваровська базиліка, зведена не раніше початку VII ст. Її розміри 52,25 x 20,45 м, в архітектурний ансамбль входила хрещальня і атриум з фіалом.

Судак. Сугдея (за давньоруськими джерелами – Сурож) виникла у VI ст. Ранньосередньовічне укріплення датується VI ст., наявні житла VIII-IX ст. Кераміка: сіроглиняні кухонні горщики, орнаментовані хвилястими лініями та рифленням, високі глечики з плоскою ручкою, типові причорноморські амфори. В XI ст. Сугдея була східним форпостом володінь Візантії в Криму. Наприкінці XI ст. з'являються половці. В середині XIII ст. Східний Крим захопили ординці. З XIV ст. місто перейшло під контроль генуезців.

Кафа. Центр генуезьких володінь в Криму. У 80-х роках XIV ст. зводяться фортечні мури. Місто складалося з двох частин – внутрішньої і

зовнішньої фортець. Центральною була внутрішня цитадель. Місто мало щільну забудову житлових кварталів, ремісничі майстерні, торговельні лавки і караван-сараї. Кафу мала дві лінії кам'яних фортифікаційних споруд. Центральна частина міста – Карантинна гірка. До неї прилягали громадські споруди та храми. У місті функціонувала розвинута система водогону, збереглися різноконфесійні культові споруди.

Кредит 5. Археологія Золотої Орди

Тема 5. Археологія Золотої Орди (2 год.)

1. Золотоординські міста на території України
2. Золотоординська нумізматика

Зміст лекції

1. Золотоординські міста на території України

Назва «Золота Орда» зустрічається тільки в руських джерелах, інші ж називали її «Улус Джучі». Центром Золотої Орди була Нижня Волга. Столицею Золотої Орди був *Сарай* («палац») – суч. селище Селітрене. *Новий Сарай* – суч. селище Царевського городища.

Відомості про осілі населені пункти Золотої Орди в регіоні Дністровсько-Дніпровського межиріччя вкрай малочисельні.

Поселення часів Золотої Орди можна поділити на два типи (за А. О. Козловським). Перший тип в пониззі Дніпра представлений поселеннями з цегляними і кам'яними будівлями: Кучугурне, Кам'янка-Дніпровська. Такі поселення могли бути великими міськими центрами. До другого типу, що становить переважну більшість, належать поселення з напівземлянками та легкими наземними житлами.

В. Л. Єгоров виділяє наступні городища: *Маяки* (поблизу гирла Дністра, на лівому березі, біля сучасного с. Маяки); *Баликлеї* у місці злиття річок Чичиклея та Південний Буг; *Ак-Мечеть* поблизу с. Прибужжя Доманівського р-ну; *Аргамаклі-Сарай* на правому березі р. Громоклія

(правий приплив Інгулу); *Солоне* на однойменній річці, правому притоці Гнилого Єланця, поблизу с. Куйбишівка Єланецького р-ну; *Безименне* біля переправи через Південний Буг у місці злиття річок Кодима і Синюха; *Велика Мечетня* на правому березі Південного Бугу біля однойменного села. Золотоординські назви даних міст невідомі, археологічні дослідження їх не проводилися.

Особливе значення мають сучасні археологічні дослідження біля с. Торговиці на р. Синюха (Кіровоградщина).

Торговиця – населений пункт на правому березі Дніпра з виразними рисами золотоординської міської культури. Планомірні розкопки почалися з 1997 р. Досліджено лазню, майстерню з випалу кераміки та велику частину ґрунтового могильника.

Могильник. Некрополь розташований на північно-східній околиці сучасного селища, на схилі правого берега Синюхи. Приблизна площа близько 5 тис. м². Поховання розташовуються на відстані 0,2-1,5 м, інколи перекривають ранні. Поховальні споруди – ґрунтові ями без перекриття, підстилки і гробовища. Поховальний обряд – трупококладення на спині, орієнтація – на північний захід. Супроводжувальний інвентар бідний.

Антропологічний матеріал підтверджує багатоетнічність населення. Монголоїдні домішки у жінок більші, ніж у чоловіків. Присутні впливи салтово-маяцькі (аланські), болгарські, кочівницькі X-XII ст. на фоні слов'янського населення.

Лазня. Цегляна споруда, без фундаменту. Наявні радіально та паралельно розташовані канали із цегли (канни) під підлогою. Найближча аналогія – лазня на Великих Кучугурах в 30 км на південь від Запоріжжя. Також виявлені елементи водогону на різних ділянках пам'ятки. Аналогії: Великі Кучугури, Старий Орхей і Костешти (Модова).

Великі Кучугури. Урочище недалеко від Запоріжжя. На площі більше 10 га відкрито мечеть з мінаретом, лазню, багатокімнатний будинок та інші споруди. Стаціонарні розкопки проводилися лише 1953 р., автор розкопок –

В.Й. Довженок. На жаль, більшість матеріалів неопубліковані.

Крім Великих Кучугур та Торговиці, на території України комплексно вивчається лише одне місто часів Золотої Орди – Аккерман (суч. Білгород-Дністровський на Дністрі).

2. Золотоординська нумізматика

Нумізматичний матеріал часто зустрічається на пам'ятниках золотоординського часу. Джерелом з історії Золотої Орди є як самі монети, так і комплекси монет (скарби, окремі знахідки). Монети є джерелом для визначення хронології правителів, їх імен, міст, монетних дворів, метрології, монетних реформ.

Монетне карбування срібних та мідних монет почалося в середині XIII ст. при ханах Менгу (1251-1259), Ариг-Бага (1259-1264). Місця карбування: Болгар, Біляр і Кірман (епізодично). За Менгу-Тимура почалася нова чеканка, що символізувало повне відокремлення Золотої Орди. Сама рання монета Менгу-Тимура датується 671 р. хіджри (1272-1273). Обов'язковий елемент для всіх джучидських монет до часів хана Токти – тамга дома Бату. З 1270-х р. починається карбування срібних монет в Сараї. Монети мають схожість з монетами Болгара часів Менгу-Тимура, а потім з монетами Хорезма. За хана Токти в Улусі проводиться грошова реформа. У 710 р. хіджри (1310-1311) в Сараї аль-Махрус карбуються нові срібні монети. До 1340 р місцеві чеканки припиняються. За хана Узбека продовжували карбувати срібну монету Азак і Крим, Болгар і Мокша, за Джанібєка ці центри припиняють карбування.

З початку правління Джанібєка випускають срібні й мідні монети Новий Сарай (Сарай ал-Джедід), а з 1350-х рр. – Гюлістан. Вага монет стійка, вивірена, майже не змінювалась до 1370-х рр.

У 1360-ті рр. помітні масові емісії срібних монет карбування Азака. У 1370-х рр. масово карбувалися срібні монети в кочовій ставці – Орда. Місцерозташування Орди точно не визначено, ймовірно на Нижньому Дніпрі.

В період кризи карбування в Нижньому Поволжі в 1370-х рр. використовують надкарбування і обрізання срібної монети – засоби, які дозволяли підвищити курс срібної монети і перешкоджати її тезаврації. В цей же час з'являються наслідування джучидським монетам. Також спостерігається деяке зниження ваги ново-сарайських монет.

Нова реформа грошової справи проводиться за хана Тохтамиша, її розвиток – 782 р. хіджри (1380-1381). В усіх центрах карбування, крім Хорезма, вводиться єдина норма ваги для срібної монети. Реформа в повній мірі була проведена лише у Нижньому Поволжі. В інших містах нова система співіснувала зі старою.

В останній третині XIII ст. поширене надкарбування монет. Зустрічаються екземпляри надкарбовані двічі одним і тим же пуансоном. Деякі надкарбування можна датувати. Нижня дата визначається по молодшій монеті з цією надкарбуванням, верхня – по частоті поширення їх в скарбах і на пам'ятках. Початком 1370-х рр. датується надкарбування «законний» на срібних монетах. Частота, з якою зустрічаються надкарбування в комплексах XIV ст. дозволяє датувати їх до початку XV ст. Перші надкарбування «справедливий» з'явилися в 1370-х рр. в районі масового випуску ординських монет. Такий тип надкарбування міг зустрічатися пізніше в інших областях. Як правило, такі монети поширювалися в межах міста, де здійснювалося таке надкарбування і майже не виходило за його межі. Наприклад, на Водянському городищі самим багаточисельним є надкарбування «Аділь» (40 екземплярів в період 2010-2015 рр.). На сусідніх городищах Нижнього Поволжя подібні монети є одиничними знахідками.

Старі надкарбовані монети випускали в обіг за завищеним курсом, зберігаючи стару пропорцію оцінок мідних монет і срібла. Крім того, підвищення курсу срібла в монеті здійснювалося зниженням ваги (обрізанням і наступним надкарбуванням) срібної монети при збереженні старого співвідношення срібла і мідних монет.

Кредит 6. Археологія козацького періоду

Тема 6. Археологія козацького періоду

Тематичний план:

1. Запорозькі Січі за археологічними матеріалами
2. Гетьманські столиці
3. Оборонні замки-фортеці, місця битв та інші типи археологічних пам'яток козацької доби

Зміст лекцій

1. Запорозькі Січі за археологічними матеріалами

Головний вид пам'яток українського козацтва є Запорізькі Січі. Всього існувало вісім Січей: Хортицька Січ (1555 (1556) – 1557); Томаківська Січ (70-ті роки XVI ст. – 1593); Базавлуцька Січ (1593-1638); Микитинська Січ (1639-1652); Чортомлицька Січ (1652-1709); Кам'янська Січ (1709-1711); відновлена (1730-1734); Олешківська Січ (1711-1728); Нова Січ (1734-1775). Шість з них розміщувалися в районі т. зв Великого Луку, нині Нікопольський р-н Дніпровської обл. Дві – Кам'янська та Олешківська – на території суч. Херсонської обл.

Січ – це укріплення, обнесене ровом і валом з частоколом, баштами з вікнами для гармат. Висота валів – більше 10 м. В центрі Січі розташовувалися церква, будівлі старшини, пушкарня. Навколо – курені (більше 30). Курені – довгі напівземлянки, кілька десятків метрів у довжину, з двосхилою стріхою. Іноді всередині Січі зводили високу стіну навколо найбільш укріпленої частини – дитинець. Було і передмістя.

Загальний вигляд Запорозької Січі реконструюється завдяки археологічним дослідженням в місцях розташування Хортицької, Чортомлицької, Кам'янської, Олешківської та Нової Січі.

2. Гетьманські столиці

Визначні пам'ятки України – це міста, які були гетьманськими

столицями: Чигирин, Батурин, Гадяч, Глухів.

Чигирин. Столиця Гетьманщини в часи Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Тетері, П. Дорошенка. Перші археологічні дослідження проведені В. Хвойкою на початку ХХ ст. В різні часи дослідження проводили Г. Логвин (1953 р.), Р. Юра та П. Горішній (1972-1973 рр.), П. Горішній (1989-1994 рр.), Д. Куштан (2005-2006 р.). Розкопки в районі Замкової гори: залишки обронних стін ХVI-ХVII ст., башта Дорошенка (три приміщення – одне з яких, ймовірно, в'язниця або скарбниця), фундамент церкви Петра і Павла (тут було поховано Київського митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського). Розкопки в Нижньому місті: житла ХVII-ХVIII ст., господарські ями, цвинтар ХVII ст. Масові знахідки посуду, глиняних люлок, кахлів з сюжетним чи рослинно-геометричним орнаментом, вироби зі скла, предмети побуту, прикраси (намиста), залишки одягу (бронзові шудзики, очіпок, чоловічий пояс, деталі ліфа), нумізматичний матеріал, зброя (гармати, свинцеві кулі, деталі рушниці, бойова сокира, підкови від чобіт).

У 1989 р. створено Державний історико-культурний заповідник «Чигирин», з 1995 р. – Національний. Частиною заповідника є с. Суботів – родовий хутір Б. Хмельницького. Дослідження дозволили реконструювати Іллінську церкву.

Батурин. Столиця часів І. Самойловича, І. Мазепи, К. Розумовського. Розкопки почалися в 2001 р., здійснюються за рахунок Програми дослідження Східної України ім. Ковальських при Канадському інституті українських студій (КІУС), Наукове товариство ім. Шевченка в Америці (Фонд ім. Юрія Кузева) та Понтифікальний інститут середньовічних студій (ПІСС) університету м. Торонто в Канаді та іншими українськими закордонними організаціями. Після 2004 р. частково – «Благодійним фондом «Гетьманська столиця». У 2006 р. здійснено аерофотозйомку території. За час досліджень знайдено місце розташування головного храму Батурина, собору Живоначальної Трійці, проведено розкопки собору Св. Трійці. Дослідження палацу Д. Многогрішного та І. Самойловича, резиденції І. Мазепи на околиці

Гончарівці.

У 1993 р. створено національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця».

3. Оборонні замки-фортеці, місця битв та інші категорії археологічних пам'яток козацької доби

За характером і соціальним змістом оборонні замки-фортеці поділялися на державні та приватні. У будівельній техніці XIV-XV ст. простежуються традиції давньоруських фортець.

Оборонні замки-фортеці: Хотин, Кам'янець-Подільський, Меджибіж, Кременець. Зазвичай зводилися на високих неприступних урочищах, на берегах річок. Найчастіше – на горах, які виходили до двох ярів. На кутах площі замків – фортечні вежі. У баштах робили 1-2 брами. Плани замків: трикутні, чотирикутні, п'ятикутні, іноді неправильної форми.

Місця битв. Багатий матеріал дають розкопки болотистих місцевостей (козацькі могили на Рівненщині), озеро Кумейки (Черкащина), урочище Солониця біля Лубен (Полтавщина).

Масштабні розкопки здійснювалися під Берестечком (1970-1994 рр., І. К. Свешніков). Виявлені людські та кінські кістяки, більше 5 тис. козацьких речей: холодна та вогнепальна зброя (рушниці, порохівниці, натруски, ладівниці, шаблі, ножі) знаряддя праці (ковалів, теслярів, кушнарів, слюсарів, римарів, шевців та кравців). У 1990-1991 проводилися невеликі розкопки на місці Пилявецької битви та замку-резиденції Б. Хмельницького.

Некрополі. Козацькі могили виявлені у складі сучасних кладовищ, значна їх частина позначена своєрідними кам'яними хрестами та плитами (Куяльницьке та Кривобалківське в Одеській обл., Острів, Пристрома Київської обл.). Серед надмогильних монументів виділяють грецькі, римські та «мальтійські» типи, більш різноманітними є монументи Причорномор'я (понад сотню типів). Некрополь досліджено у м. Чигирині, невеликий цвинтар виявлено розкопками І. К. Свешнікова біля Михайлівської церкви.

Важливе значення мають також дослідження колишніх *полкових* (Полтава, Лубни, Біла Церква, Фастів) та *сотенних* (Лохвиця на Полтавщині) міст, *козацьких церков та монастирів* (Києво-Межигірський, Успенський Заорільський, Нехворощанський, Суботів; Шестерня на Дніпропетровщині), *зимівників* (на о. Хортиця), *сторожові укріплення (пости, пікети)*, *залишки промислових виробництв* (Перещепинський майдан у Дніпропетровській обл., Маячка на Полтавщині тощо), *монетно-речові скарби* (Лубенський скарб – Полтавська обл., Києво-Печерський скарб та ін.).

Окремий напрямок досліджень становить гідрографічні роботи поблизу о. Хортиці на Дніпрі, на Орелі (дослідження Г. І. Шаповалова). Човни-однодеревки, запорізькі чайки.

ТЕМИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Кредит 1. Ранньосередньовічні слов'янські культури V – VII ст.

Тема 1. Ранньосередньовічні слов'янські культури V – VII ст. (2 год.)

План заняття (перелік питань для обговорення):

1. Празько-корчацька культура
2. Пеньківська культура
3. Колочинська культура

Питання для дискусії:

1. Епоха великого переселення народів і археологічні культури на території України

Рекомендована література:

1. Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни. Археологія та історія: навчальний посібник. – К.: «Стародавній світ», 2012. – 366 с.
2. Баран В. Д. Давні слов'яни. – Київ: Альтернативи, 1998. – 336 с. – (Україна крізь віки. – Т. 3)
3. Баран В. Д. Історичні витоки українського народу / В. Д. Баран, Я. В. Баран; НДІ українознавства М-ва освіти і науки України, Ін-т археології НАН України. – Київ: Генеза, 2005. – 206, [1] с. : іл.
4. Баран В.Д. Походження слов'ян : [монографія] / В. Д. Баран, Д. Н. Козак, Р. В. Терпиловський; АН УРСР, Ін-т археології. – Київ: Наук. думка, 1991. – 139, [2] с. : рис.
5. Бідзіля В.І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. – Київ: Наукова думка, 1971. — 184 с.
6. Браичевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності: Соціально-економічний розвиток черняхівських племен / АН Української РСР. Інститут історії. – К.: Наук. думка, 1964. – 355 с.
7. Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. Землеробство давніх слов'ян

(кінець I тис. до н. е. – I тис. н. е.). – К.: Академперіодика, 2010. – 316 с.

8. Давня історія України. Т. 3 : Слов'яно-руська доба / Ю. С. Асєєв [та ін.] ; ред. П. П. Толочко. – [Б. м.] : [б.в.], 2000. – 695 с.

9. Кучинко М.М. Археологія Волині. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2005. – 202 с.

10. Майко В.В. Нова пам'ятка волинцевської культури в Чернігівському Посейм'ї // Археологія – 2004 – №3. – С. 48-55.

11. Михайлина Л. Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами. – Київ: Інститут археології НАН України, 2007. – 300 с.

12. Міхеєв В.К., Шрамко Б.А. Археологія залізного віку Східної Європи. – Харьков, Каравела, 2000.– 224 с. (Археологічні пам'ятки раннього залізного віку і ранньослов'янського часу).

13. Петров В.П. Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика / Віктор Платонович Петров, Інститут археології АН УРСР. – Київ : Наукова думка, 1972 . – 214 с.

14. Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.) [Текст] / О. М. Приходнюк; [відп. ред. Б. О. Тимошук]; АН України, Ін-т археології, Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича, Буковин. центр археол. дослідж. – К.; Чернівці: Прут, 2001. – 284 с

15. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – Москва, изд. "Наука", 1987. – 790 с.

16. Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян. – М: Наука, 1979. – 158 с.

17. Сухобоков О. «Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X – XIII вв. (по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное). – Київ, 2016.

18. Третьяков П.Н. Восточнославянские племена. – 2-е изд. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 312 с.

19. Третьяков П.Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге.

– М. -Л.: Наука, 1966. — 347 с.

Кредит 2. Слов'янські пам'ятки VIII – IX ст.

Тема 2. Слов'янські пам'ятки VIII – IX ст. (2 год.)

План заняття (перелік питань для обговорення):

1. Пам'ятки культури Луки-райковецької
2. Волинцевська та роменська культури

Рекомендована література:

1. Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни. Археологія та історія: навчальний посібник. – К.: «Стародавній світ», 2012. – 366 с.
2. Баран В. Д. Давні слов'яни. – Київ: Альтернативи, 1998. – 336 с. – (Україна крізь віки. – Т. 3)
3. Баран В. Д. Історичні витоки українського народу / В. Д. Баран, Я. В. Баран; НДІ українознавства М-ва освіти і науки України, Ін-т археології НАН України. – Київ: Генеза, 2005. – 206, [1] с. : іл.
4. Баран В.Д. Походження слов'ян : [монографія] / В. Д. Баран, Д. Н. Козак, Р. В. Терпиловський; АН УРСР, Ін-т археології. – Київ: Наук. думка, 1991. – 139, [2] с. : рис.
5. Бідзіля В.І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. – Київ: Наукова думка, 1971. — 184 с.
6. Брайчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності: Соціально-економічний розвиток черняхівських племен / АН Української РСР. Інститут історії. – К.: Наук. думка, 1964. – 355 с.
7. Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. – I тис. н. е.). – К.: Академперіодика, 2010. – 316 с.
8. Давня історія України. Т. 3 : Слов'яно-руська доба / Ю. С. Асеев [та ін.] ; ред. П. П. Толочко. – [Б. м.] : [б.в.], 2000. – 695 с.
9. Кучера М. Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і

Сіверським Дінцем. – Київ, ИА НАНУ, 1999. – 252 с.

10. Кучинко М.М. Археологія Волині. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2005. – 202 с.

11. Майко В.В. Нова пам'ятка волинцевської культури в Чернігівському Посейм'ї // Археологія – 2004 – №3. – С. 48-55.

12. Михайлина Л. Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами. – Київ: Інститут археології НАН України, 2007. – 300 с.

13. Міхеєв В.К., Шрамко Б.А. Археологія залізного віку Східної Європи. – Харьков, Каравела, 2000.– 224 с. (Археологічні пам'ятки раннього залізного віку і ранньослов'янського часу).

14. Петров В.П. Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика / Віктор Платонович Петров, Інститут археології АН УРСР. – Київ: Наукова думка, 1972. – 214 с.

15. Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.) [Текст] / О. М. Приходнюк; [відп. ред. Б. О. Тимошук]; АН України, Ін-т археології, Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича, Буковин. центр археол. дослідж. – К.; Чернівці: Прут, 2001. – 284 с.

16. Прищепя Б. Погоринські міста в X-XIII ст. – Рівне : ПП Дятлик М., 2016. – 297 с.

17. Русанова, И.П. Языческие святилища древних славян / И.П. Русанова, Б.А. Тимошук. – 2-е изд., испр. – М.: Ладога-100, 2007. – 304 с.

18. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – Москва, изд. "Наука", 1987. – 790 с.

19. Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян. – М: Наука, 1979. – 158 с.

20. Сухобоков О. «Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X – XIII вв. (по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное). – Київ, 2016.

21. Третьяков П.Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге.

– М. -Л.: Наука, 1966. — 347 с.

22. Третьяков П.Н. Восточнославянские племена. – 2-е изд. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 312 с.

23. Філіпчук М. Слов'янські поселення VIII-X ст. в Українському Прикарпатті. – Львів, Астролябія 2014. – 320 с.

Кредит 3. Археологія України доби Київської держави

Тема 3. Археологія України доби Київської держави (2 год.)

План заняття (перелік питань для обговорення):

1. Проблема походження Русі за археологічними джерелами
2. Руське місто
3. Руське селище і село
4. Культура Київської держави за археологічними пам'ятками

Рекомендована література:

1. Ауліх В.В. Зимнівське городище. – Київ: Наукова думка, 1972. – 124 с.
2. Брайчевський М. Ю. Походження Русі / Відп. ред. О. С. Компан. АН УРСР. Інститут історії. – К.: Наукова думка, 1968. – 228 с.
3. Винокур І.С., Тимощук Б.О. Давні слов'яни на Дністрі. – Ужгород, Карпати, 1977. – 111 с.
4. Вознесенская Г.А. Технологические особенности кузнечной продукции древнего Чернигова // Археологія – 2005 – №4. – С. 86-90.
5. Готун І.А., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Експериментальна археологія у роботі Північної експедиції. Дослідження в галузі гончарства // Археологія – 2005. – №2. – С. 70-80.
6. Готун І.А., Петраускас А.В., Петраускас О.В. Моделювання чорнометалургійних та лісохімічних процесів за матеріалами Північної експедиції // Археологія – 2005 – №3. – С. 52-66.
7. Домановський А.М. Окремі елементи зовнішньоторговельної

політики візантійського уряду та рання історія Давньоруської держави // Археологія – 2005 – №2. – С. 34-47.

8. Козюба В. К. Садиба Х-ХІІІ ст. (за матеріалами південно руських земель) : дис. канд. іст. наук : 07.00.04 / Козюба В. К. – Київ, 2016. – 268 с.

9. Манігда О. В. Село Галицької та Волинської земель (археологічна карта Х-ХІІІ ст.). : дис. канд. іст. наук : 07.00.04 / Манігда О. В. – К., 2017. – 16 с.

10. Моця О.П. Дружинники – козаки – лицарі // Археологія – 2004 – №1. – С. 99-111.

11. Петрашенко В.О., Козюба В.К. Давньоруські поселення поблизу с. Бучак // Археологія – 2005 – №2. – С. 55-70.

12. Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.) [Текст] / О. М. Приходнюк; [відп. ред. Б. О. Тимошук]; АН України, Ін-т археології, Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича, Буковин. центр археол. дослідж. – К.; Чернівці: Прут, 2001. – 284 с.

13. Русанова, И.П. Языческие святилища древних славян / И.П. Русанова, Б.А. Тимошук. – 2-е изд., испр. – М.: Ладога-100, 2007. – 304 с.

14. Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. / Серия: Археология СССР. – М.: 1982. – 328 с.

15. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период / [В. Д. Баран, Е. В. Максимов, Б. В. Магомедов и др.; Редкол.: В. Д. Баран (отв. ред.) и др.]; АН УССР, Ин-т археологии. – Киев : Наук. думка, 1990. – 484 с.

16. Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (ІІ-ХІІІ ст.). – Київ, 1975. – 212 с.

17. Сухобоков О.В. Розкопки у літописному Ромні (до 100-річчя роменської археологічної культури) // Археологія – 2004 – №4. – С. 71-86.

18. Толочко П.П. Дворцовые интриги на Руси. – К.: «АртЕк», 2001. – 208 с.

19. Хан Н.А. История одного сосуда (к вопросу о денежном счете в Древней Руси XIII века) // Археология, этнография и антропология Евразии. – 2004 – №1 (17). – С. 81-89.

20. Якубовський В.І. Скарби Болохівської землі. – Кам'янець-Подільський, 2001. – 143 с.

Тема 4. Стародавній Київ (2 год.)

План заняття (перелік питань для обговорення):

1. Виникнення Києва, його роль в історії
2. Територія міста
3. Основні риси матеріальної культури
4. Київський некрополь. Київські монастирі

Рекомендована література:

1. Архипова Є.І. Пам'ятки декоративно-ужиткового мистецтва стародавнього Києва (за матеріалами розкопок 2001 – 2002 рр.) // Археологія – 2006 – №1. – С. 62-75.

2. Брайчевський М. Ю. Походження Русі / Відп. ред. О. С. Компан. АН УРСР. Інститут історії. – К.: Наукова думка, 1968. – 228 с.

3. Вознесенська Г.О., Паньков С.В. Техніко-технологічні особливості видобування і обробки заліза у давньоруському Києві // Археологія – 2004 – №3. – С. 55-68.

4. Івакін В. Могильники Києво-Подолу XIII – XVI ст. за даними археологічних досліджень / Всеволод Івакін. // Наукові записки. Серія: Історичні науки.. – 2014. – С. С. 136–145.

5. Івакін В. Г. Поховальні пам'ятники давньоруського Києва : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.04 «археологія» / Івакін В. Г. – Київ, 2009. – 19 с.

6. Івакін Г.Ю., Пуцко В.Г. Пам'ятки пластичного мистецтва з розкопок Верхнього Києва 1998-2001 рр. // Археологія – 2005 – №4. – С. 94-108.

7. Красовський І.С. Монастир Св. Лазаря XI ст. у давньому Києві // Археологія – 2004 – №3. – С. 78-82.
8. Пекарська Л.В., Павлова В.В. Процесійний хрест з київського дитинця // Археологія – 2004 – №4. – С. 94-101.
9. Пуцко В.Г. Бронзовий хрест-енколпійон зі Старокиївської гори // Археологія – 2004 – №2. – С. 147-150.
10. Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. / Серия: Археология СССР. – М.: 1982. – 328 с.
11. Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II-XIII ст.). – Київ, 1975. – 212 с.
12. Толочко П.П. Древний Киев. – К.: Наукова думка, 1983. – 206 с.

Кредит 4. Середньовічна археологія Півдня України

Тема 5. Середньовічна археологія Півдня України (4 год.)

План заняття (перелік питань для обговорення):

1. Ранньосередньовічні кочовики: поховання і скарби
2. Археологічні пам'ятники епохи Хазарського каганату
3. Візантійські пам'ятки VIII-X ст.
4. Археологія кочівників східноєвропейських степів в IX-XIII ст.
5. Середньовічний Крим за археологічними пам'ятками

Рекомендована література:

1. Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков: Вища школа, 1985. — 148 с.
2. Бахчисарайский историко-археологический сборник. Вып.2. – Симферополь: Таврия–Плюс, 2001. – 496 с.
3. Веймарн Е.В. Оборонительные сооружения Эски-Кермена: История и археология средневекового Крыма. – М., 1958.
4. Возний І.П. Топографія та типологія відкритих поселень XII-XIV ст. Пруто-Дністровського межиріччя // Археологія – 2004 – №2. – С. 48-68.

5. Домбровский О.И. Фрески средневекового Крыма. – К.: Изд-во АН УССР, 1966. – 126 с.: ил.
6. Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1989-1992 гг.). – Запорожье: ЗГУ, 2001. – 275 с.
7. Квітницький М.В. Торки. Проблема атрибуції поховальних комплексів // Археологія – 2004 – №4. – С. 25-35.
8. Кравченко А.Л. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII – XIV в.). К.: Наукова думка, 1986. — 128 с.
9. Кубарев В.Д. Древние стелы и изваяния в обрядах и суевериях народов Центральной Азии // Археология, этнография и антропология Евразии – 2004 – №1 (17). – С. 28-39.
10. Литвинова Л.В. Антропологічна характеристика населення Нижнього Подністров'я доби середньовіччя (за матеріалами могильника Мамай-Сурка) // Археологія. – 2004 – №2. – С. 68-79.
11. Маяцкое городище: Труды советско-болгарско-венгерской экспедиции. – М.: Наука, 1984. – 277 с.
12. Могаричев Ю.М. «Церква з баптистерієм» городища Тепе-Кермен: Проблеми датування та інтерпретації // Археологія – 2005 – №3. – С. 78-91.
13. Плетнева С.А. Половецкие изваяния. – М.: Наука, 1974. – 200 с.
14. Приходнюк О. М. Пастирське городище [Текст] : научное издание / О.М.Приходнюк ; НАН України. Ін-т археології, ЧНУ ім. Ю.Федьковича. Буковин. центр археолог. дослідж. – К. ; Чернівці : Зелена Буковина, 2005. - 244 с.
15. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники – М.: Издание Московского университета, 1966. – 276 с.
16. Яковсон А.Л. Средневековый Крым. Очерки истории и истории материальной культуры – Москва-Ленинград: Наука, 1964. – 232 с.

Кредит 5. Археологія Золотої Орди

Тема 5. Археологія Золотої Орди (2 год.)

План заняття (перелік питань для обговорення):

4. Історія вивчення золотоординських старожитностей
5. Проблема локалізації золотоординських міст
6. Матеріальна культура (за матеріалами археології)
7. Поховальна обрядовість пам'ятників епохи Золотої Орди

Рекомендована література:

1. Абызова Е.Н., Бырня П.П., Нудельман А.А. Древности Старого Орхья (золотоординский период). – Кишинев, Штиинца, 1981. – 104 с.
2. Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII-XIV в.: по материалам археологических исследований / С. А. Беляева; отв. ред.: В. В. Седов; АН Украинской ССР, Ин-т археологии. – Киев : Наукова думка, 1982. – 119 с.
3. Блохин В.Г. Градостроительные традиции Золотой Орды (на материалах Нижнего Поволжья). Автореф. дис. ... канд. истор. наук. – Волгоград, 2001.
4. Бокій Н., Козир І., Позивай Т. 10 років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с. Торговиці на Кіровоградщині // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV-XVI ст.). Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці. – Кіровоград, 2006. – С. 4-18.
5. Браичевський М. Перспективи дослідження українських старожитностей XIV-XVIII ст. // СВНУ. – 1971. – Вип. 1.
6. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 505 с.
7. Гумилев, Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь [Текст] / Л. Н. Гумилев. – М.: Товарищество Клышников, Комаров и К, 1992. – 511 с.

8. Гумилев Л.Н., Эрдейи И. Единство и разнообразие кочевой культуры в средние века // Народы Азии и Африки. – 1969. – № 3.
9. Добролюбский А.О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. – К.: Наукова думка, 1986. – 138 с.
10. Довженок В.Й. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1961. – Т. X. – С. 175-193.
11. Евглевский А.В. Погребения золотоордынского времени из раскопок новостроечной экспедиции Донецкого университета. // Донецкий археологический сборник. – Вып. 1. – Донецк, 1992. – С. 107-116.
12. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. – М., 1985. – 244 с.
13. Сльников М.В. Поховальні пам'ятки Нижнього Подніпров'я часів Золотої Орди (середина XIII – перша половина XV ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Київ, 2006. – 20 с.
14. Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX-XIV ст. – К., Наукова Думка, 1992. – 184 с.
15. Кравченко А.А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII–XIV в.). – К.: Наук. думка, 1986. – 126 с.
16. Литвинова Л. Антропологічний склад населення Центральної України доби середньовіччя (за матеріалами ґрунтового могильника Торговиця) // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. – К., 2003. – С. 85-94.
17. Марков Г.Е. Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации. – М.: Изд. Московского университета, 1976. – 319 с.
18. Плетнёва С. А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV-XIII века): Учеб. пособие / С. А. Плетнёва; Институт археологии АН РФ. – Воронеж: Изд-во Воронеж, гос. ун-та, 2003. – 248 с.
19. Позивай Т.Д. Золотоординські керамічні матеріали з басейну

Синюхи // Наукові записки. – Випуск 9. Серія: Історичні науки. – Кіровоград, 2005. — С. 154—162.

20. Рафальський О., Моця О. Центральноукраїнські землі в системі економічних зв'язків Золотої Орди // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV-XVI ст.). Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці. – Кіровоград, 2006. – С. 110-115.

21. Степи Евразии в эпоху средневековья. / Археология СССР. Отв. ред. тома С.А. Плетнёва. – М.: 1981. – 304 с.

22. Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М. Старожитності золотоординського часу Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя. – К.; Полтава: «Археологія», 2004. – 82 с.

23. Тесленко І. Б. Кераміка Таврики XV століття. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.04 "археологія" / Тесленко І. Б. – Київ, 2011. – 16 с.

24. Тесленко И. Б. Поливная керамика Крыма от эпохи Золотой Орды и генуэзской колонизации до Османских завоеваний: 120 лет исследований (историографический очерк) / И. Б. Тесленко. // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма. – 2016. – С. с. 92–158.

25. Федоров-Давыдов Г.А. Золотоординские города Поволжья. – М.: Издательство Московского университета, 1994. – 229 с.

26. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоординских ханов. – М.: Изд. Моск. ун-та, 1966. – 274 с.

27. Федоров-Давыдов Г.А. Находки джучидских монет // Нумизматика и эпиграфика. – М., 1963. – т. 4.

28. Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. – М., 1973. – 356 с.

29. Юра Р.О. Завдання вивчення пізньосередньовічних пам'яток України // СВНУ. – К., 1971. – Вип. 1.

30. Яворская Л.В. Город в степи: некрополи округи Царевского городища как источник для реконструкции исторических процессов // Археология Нижнего Поволжья на рубеже тысячелетий. – Астрахань, 2001.

Кредит 6. Археологія козацького періоду

Тема 6. Археологія козацького періоду

План заняття (перелік питань для обговорення):

1. Пам'ятки козацьких часів (XV - XVIII ст.)
2. Архітектура XIV-XVIII ст.
3. Нумізматичні пам'ятки

Рекомендована література:

1. Апанович О. Військове мистецтво українського козацтва // Козацька газ. Вид. присвячено 500-річчю укр. козацтва. – Житомир, 1990.
2. Археологія доби українського козацтва XVI – XVIII ст. / Д.Я.Телегін (відп. ред.), І.С.Винокур, О.М.Титова, І.К.Свешніков та ін.: Навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1997. – 336 с.
3. Бойко В. , Телегін Д. Археологічні дослідження на Олешківській Січі // Вісник Олешшя. – 1993. – 1 вересня.
4. Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. – К.: Госполитиздат УССР, 1957. – 461 с.
5. Козловський А.О., Ільїнський В.Є. Козацькі старожитності пониззя Дніпра // Археологія. – 1991. – № 4. – С. 42–58
6. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / АН Української РСР. Інститут історії. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 388 с.
7. Копылов Ф.Б. Архелогическое изучение останков Запорожских Сечей// Краткое сообщения АН УССР. – 1995. – Вып. 4. – С.25-30.
8. Олійник О.Запорозький зимівник часів нової січі (1734-1775). – Запоріжжя, 2005. – 256 с.
9. Петрашенко В.О., Максимов Є.В. Трахтемирів. Подорож у

давнину. – К., 2001. – 102 с.

10. Свєшніков І.К. Битва під Берестечком. – Львів: Слово, 1992. – 304 с.

11. Сокульський А. Л. До питання про локалізацію та архітектурне облаштування Олешківської Січі / А. Сокульський // Краєзнавство: наук. журн. – 2011. – № 2. – С. 248.

12. Сокульський А. Л. Козацька Хортиця: історико-культурне значення в процесі виникнення і становлення запорозького козацтва : монографія / А. Л. Сокульський ; Класич. приват. ун-т, Нац. заповідник «Хортиця». - Запоріжжя : КПУ, 2008. – 764 с.

13. Сокульський А. Л. Флот Запорозької Січі в XVI-XVIII ст.: структурна організація, технологія та військове мистецтво : дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Сокульський Арнольд Леонідович ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. - К., 1999. – 194 с.

14. Сокульський А. Л. Хортицька Січ за картографічними джерелами. До 150-річчя від дня народження Д. Яворницького / А. Л. Сокульський // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. – К., 2006. - Вип. 10, ч. 2. – С. 430-434.

15. Тречило А. Прапори та герби українського козацтва // Козацька газ. – Житомир, 1990.

ЗАВДАННЯ ДО САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ (орієнтовний перелік)

1. Язичництво давніх слов'ян
2. Празька (корчацька) культура
3. Пеньківська археологічна культура
4. Археологічні культури східних слов'ян у VIII-X ст.
5. Руське місто (на вибір)
6. Руські селища та городища (на вибір)
7. Загальні закономірності історичного розвитку кочових суспільств в епоху середньовіччя
8. Пам'ятки салтово-маяцької культури на території України
9. Історія вивчення археологічних пам'ятників епохи Хазарського каганату
10. Кочівники східноєвропейських степів (печеніги, торки) у IX – XIII ст. н.е.
11. Половці. Половецькі кам'яні статуї
12. Скарби кочовиків VI-VII ст.
13. Історія вивчення золотоординських старожитностей
14. Культура кочівників Золотої Орди
15. Особливості поховальної обрядовості археологічних пам'ятників IX – початку XIII ст.
16. Знаряддя праці. Речі побуту і одяг козака
17. Козацькі клейноди. Сфрагістика і геральдика
18. Історія археологічних досліджень Запорозьких Січей
19. Історія археологічних досліджень італійських колоній в Криму
20. Археологічні дослідження гетьманських столиць

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ОСНОВНИХ ВИДІВ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ (мільтимедійна презентація, реферат)

Критерії оцінювання мільтимедійної презентації

<i>№ з/п</i>	<i>Критерій</i>	<i>Бали</i>
1	Повнота розкриття теми	12
2	Відповідність сучасним науковим уявленням	5
3	Достовірність наданої інформації. Наукова коректність змісту та фактів, наведених у презентації	5
4	Подання інформації (системність, логічність, послідовність, лаконічність та завершеність)	5
5	Якість, доцільність використання та відповідність ілюстративного матеріалу (схеми, таблиці, діаграми, малюнки, фотознімки тощо)	5
6	Дотримання правил орфографії, пунктуації, скорочень і правил оформлення тексту	2
7	Наявність і правильність оформлення обов'язкових слайдів (титульний, зміст, список використаних джерел, завершальний)	1
8	Наявність і зручність навігації	1
9	Раціональне використання елементів дизайну (шрифтове оформлення, колірна гама тощо)	1
10	Обґрунтованість і раціональність використання засобів мультимедіа та анімаційних ефектів	1
11	Наявність та доцільність використання фонового звуку	1
12	Розміщення і комплектування об'єктів. Єдиний стиль слайдів	1
Разом		40

Критерії оцінювання реферату

<i>№ з/п</i>	<i>Критерій</i>	<i>Бали</i>
1	Повнота розкриття теми	12
2	Відповідність сучасним науковим уявленням	5
3	Достовірність наданої інформації. Наукова коректність змісту та фактів, наведених у рефераті	5
4	Подання інформації (системність, логічність, послідовність, лаконічність та завершеність)	4
5	Якість, доцільність використання та відповідність ілюстративного матеріалу (схеми, таблиці, діаграми, малюнки, фотознімки тощо)	5
6	Дотримання правил орфографії, пунктуації, скорочень і правил оформлення тексту	1
7	Наявність і правильність оформлення обов'язкових складових (титульний, зміст, вступ, основна частина, висновки)	3
	Коректне оформлення цитування, бібліографія роботи (кількість і якість, новизна використаних джерел)	5
Разом		40

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО КУРСУ

(орієнтовний перелік)

1. Празько-корчацька культура була вперше відкрита ...

А) І. С. Винокуром; Б) С. С. Гамченком; В) Ф. Вовком; Г)

О. І. Тереножкіним.

2. Гайворонський металургійний центр належить ...

А) роменській культурі; Б) салтово-маяцькій культурі; В) пеньківській культурі; Г) лука-райковецькій культурі.

3. Умовна назва вирубаних у скелях комплексів Криму з приміщеннями культового, господарського або житлового призначення, які поєднуються з численними наземними спорудами – ...

А) «посади»; Б) «лежаки»; В) «конуси»; Г) «печерні міста»

4. За соціальним змістом городища Київської Русі класифікував ...

А) С. С. Гамченко; Б) В. В. Хвойко; В) Б. О. Тимощук; Г)

П. П. Толочко.

5. Найбільш поширеними археологічними пам'ятками часів Київської Русі є ...

А) городища; Б) селища; В) могильники; Г) капища.

6. Селища культури Лука-Райковецька датуються ...

А) III-IV ст.; Б) V-VII ст.; В) II-IV ст.; Г) VIII-IX ст.

7. Старожитності колочинської культури відкрив ...

А) Е. О. Симонович; Б) С. С. Гамченко; В) Ф. Вовк; Г) О. І. Тереножкін.

8. Давньоруський Юр'єв пов'язують із сучасним містом ...

А) Біла Церква; Б) Канев; В) Черкаси; Г) Переяслав.

9. Територіально та за змістом пам'яток салтово-маяцька культура відповідає державній політичній організації ...

А) Київської Русі; Б) Золотій Орді; В) Хазарському каганату; Г) фемі Херсонес.

10. Який з етапів забудови Києва є зайвим?

- А) к. V-VII ст.; Б) к. V-VIII ст.; В) IX-X ст.; Г) XI-XIII ст.
11. Поселення, яке пов'язують зі ставкою Мамає, – ...
А) Старий Орхей; Б) Ак-Мечеть; В) Городок; Г) Великі Кучугури
12. Визначте обряд поховання не традиційний для давньоруських могильників.
А) трупоспалення на місці; Б) трупопокладення; В) трупоспалення на стороні; Г) всі варіанти правильні.
13. Пам'ятки колочинської культури належать до ...
А) III-IV ст.; Б) V-VII ст.; В) II-IV ст.; Г) VI-VIII ст.
14. Печерне місто Чуфут-Кале розташоване поблизу сучасного міста ...
А) Бахчисарай; Б) Херсонес; В) Балаклава; Г) Білокам'янськ
15. Викресліть зайве з переліку основних категорій археологічних пам'яток часів Київської Русі.
А) городища; Б) селища; В) мегаліти; Г) могильники.
16. Важливою деталлю жител роменської культури були вирізані в ґрунті напівземлянок так звані ...
А) «лежаки»; Б) «конуси»; В) «кліті»; Г) «зруби».
17. Центральною частиною Києва часів Володимира Святославича була ...
А) гора Щекавиця; Б) Старокиївська гора; В) Замкова гора; Г) Поділ.
18. Найголовнішими пам'ятками, що відбивають культуру кочового населення Степового Подніпров'я, є ...
А) капища; Б) кургани і кам'яна скульптура; В) ґрунтові могильники; Г) городища.
19. Празько-корчацька культура була вперше відкрита на території ...
А) Правобережжя України; Б) Закарпатті; В) Півдня України; Г) Східної Волині.
20. Крім території України, пам'ятки пеньківської культури

зафіксовано також на території ...

А) Білорусі та Росії; Б) Чехії; В) Молдови та Румунії; Г) Польщі.

21. Визначити зміст понять:

«вождівство»; скарби типу «старожитностей антів»; «салтівська культура»; «збруцький ідол»; «печерні міста»; «гривна»; «колти»; «Бакота»

22. Співвіднесіть археологічну культуру з прізвищем її дослідника

1. Зарубинецька культура	А. М. Ю. Смішко
2. Поснешті-лукашівська культура	Б. В. М. Даниленко
3. Київська культура	В. С. С. Гамченко
4. Празька культура	Г. В. Хвойко
5. Культура карпатських курганів	Д. Г. Б. Федоров.

23. Із запропонованих варіантів виберіть назви локальних варіантів зарубинецької культури:

- А. середньодніпровський
- Б. верхньодніпровський
- В. черняхівський
- Г. прип'ятсько-поліський
- Д. сеймський (типу Харівка)
- Е. середньостогівський

24. Із запропонованих варіантів виберіть назви локальних варіантів київської культури:

- А. середньодніпровський
- Б. верхньодніпровський
- В. черняхівський
- Г. прип'ятсько-поліський
- Д. деснянський
- Е. східнолівобережний

25. Із запропонованих варіантів виберіть назви локальних варіантів салтівської культури:

- А. верхньодонський

Б. верхньодніпровський

В. приазовський

Г. кримський

Д. черняхівський

Е. східнолівобережний

26. Співвіднесіть місцезнаходження козацької січі з сучасною територією України

1. Кам'янська Січ	А. м. Марганець Дніпропетровська обл.
2. Микитинська Січ	Б. м. Олешки Херсонська обл.
3. Томаківська Січ	В. с. Капулівка Дніпропетровська обл.
4. Олешківська Січ	Г. Бериславський р-н Херсонська обл.
5. Чортомлицька Січ	Д. м. Нікополь Дніпропетровська обл.

27. Співвіднесіть вагу гривні з її умовною назвою:

А. гривна київського типу	1. 195-196 г
Б. гривна новгородського типу	2. 161-164 г
В. гривна чернігівського типу	3. близько 205 г

28. Співвіднесіть пам'ятник салтівської культури з сучасним місцезнаходженням

А. Верхній Салтів	1. Слов'янський р-н Донецької обл.
Б. Маяки	2. Борівський р-н Харківської обл.
В. поселення Жовтневе	3. Воронежська обл., РФ
Г. Маяцьке городище	4. Волчанський р-н Харківської обл.

29. Найголовнішими пам'ятками з історії кочового населення середньовіччя є ...

А. кургани

Б. кам'яні скульптури

В. капища

Г. некрополі

30. Співвіднесіть сучасну назву міста з назвою в період генуезького панування

1. Білгород-Дністровський	А. Каффа
2. Феодосія	Б. Тана
3. Судак	В. Монкастро
4. Балаклава	Г. Солдайя
5. Азов	Д. Чембало

ПИТАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

(орієнтовний перелік)

Контрольна робота № 1

1. Охарактеризуйте топографію поселень празько-корчацької культури
2. В чому полягає суть питання хронології і походження пеньківської культури
3. Визначте місце колочинської культури в системі пам'яток слов'янського населення
4. Охарактеризуйте поховальний обряд культури Лука-Райковецької
5. Порівняйте поховальний обряд волинцевської та роменської культур
6. Визначте хронологію пам'яток волинцевської та роменської культур

Контрольна робота № 2

1. Опишіть основні категорії археологічних пам'яток часів Київської Русі
2. Дайте загальну характеристику городищ та селищ епохи Київської Русі
3. Проаналізуйте особливості поховального обряду доби Київської Русі
4. Визначте специфіку процесів у північнопричорноморському регіоні та південноруському прикордонні в X-XIII ст.
5. Дайте класифікацію пам'яток салтівської культури
6. Дайте коротку характеристику пам'яток середньовічного Криму (III-X ст.).

Контрольна робота № 3

1. Охарактеризуйте золотоординські міста на території України (топографія, планіграфія)
2. Визначте та опишіть проблеми дослідження золотоординських пам'яток на території України
3. Охарактеризуйте золотоординські пам'ятки на території Миколаївщини
4. Визначте особливості оборонних замків-фортець козацької доби (на вибір)
5. Опишіть матеріальну культуру козацтва (за археологічними матеріалами)
6. Охарактеризуйте нумізматичні пам'ятки козацької доби

ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

1. Празька культура
2. Пеньківська та колочинська культури
3. Райковецька культура (пам'ятки типу Луки Райковецької)
4. Волинцевсько-роменська культура
5. Салтівська культура
6. Господарство та економіка Київської Русі
7. Середньовічні пам'ятки Криму
8. Поховання кочовиків V-XIV ст. в степах України
9. Літописні східнослов'янські племена
10. Економіка ранніх слов'ян
11. Суспільний лад та світогляд ранніх слов'ян
12. Скарби і поховання кочовиків V-VII ст.
13. Археологічні джерела до вивчення Київської Русі
14. Структура давньоруського міста
15. Давній Київ
16. Міста Київського та Переяславського князівств
17. Міста Чернігівського та Новгород-Сіверського князівств
18. Міста Галицько-Волинського князівства
19. Давньоруські сільські поселення
20. Давньоруські могильники
21. Господарство Київської Русі
22. Ювелірна справа Київської Русі
23. Мистецтво і архітектура Київської Русі
24. Культура Київської Русі
25. Пам'ятки козацьких часів
26. Середньовічні фортеці і замки на території України

РОЗПОДІЛ БАЛІВ ЗА СЕМЕСТР

(картка самостійної роботи)

<i>Кредит та тема</i>	<i>Академічний контроль (форма представлення)</i>	<i>К-ть балів (за видами роботи)</i>	<i>К-ть балів всього за кредит</i>
<i>Кредит 1. Ранньосередньовічні слов'янські культури V – VII ст.</i>		100	100
Тема 1. Ранньосередньовічні слов'янські культури V – VII ст.	Семінар С/р Мультимедійна презентація / реферат по змісту кредиту (на вибір)	60 40	100
<i>Кредит 2. Слов'янські пам'ятки VIII – IX ст.</i>		100	100
Тема 2. Слов'янські пам'ятки VIII – IX ст.	Семінар С/р Мультимедійна презентація / реферат по змісту кредиту (на вибір) Контрольна робота № 1	60 20 20	100
<i>Кредит 3. Археологія України доби Київської держави</i>		100	100
Тема 3. Археологія України доби Київської держави	Семінари С/р Мультимедійна презентація / реферат по змісту кредиту (на вибір)	60 40	100
<i>Кредит 4. Середньовічна археологія Півдня України</i>		100	100
Тема 4. Середньовічна археологія Півдня України	Семінар С/р Мультимедійна презентація / реферат по змісту кредиту (на вибір) Контрольна робота № 2	60 20 20	100
<i>Кредит 5. Археологія Золотої Орди</i>		100	100
Тема 5. Археологія Золотої Орди	Семінар С/р Мультимедійна презентація / реферат по змісту кредиту (на вибір)	60 40	100
<i>Кредит 6. Археологія козацького періоду</i>		100	100

<i>Кредит та тема</i>	<i>Академічний контроль (форма представлення)</i>	<i>К-ть балів (за видами роботи)</i>	<i>К-ть балів всього за кредит</i>
Тема 6. Археологія козацького періоду	Семінар С/р Мультимедійна презентація / реферат по змісту кредиту (на вибір) Контрольна робота № 3	60 20 20	100
Всього балів За семінарські заняття – 360 За самостійну роботу – 240		600	600

**ТАБЛИЦЯ ВІДПОВІДНОСТІ РЕЗУЛЬТАТІВ КОНТРОЛЮ
ЗНАНЬ ЗА РІЗНИМИ ШКАЛАМИ І КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ**

Сума балів за 100-бальною шкалою	Оцінка в ECTS	Значення оцінки ECTS	Критерії оцінювання	Рівень компетентості	Оцінка за національною шкалою	
					екзамен	залік
90-100	A	відмінно	Студент виявляє особливі творчі здібності, вміє самостійно здобувати знання, без допомоги викладача знаходить та опрацьовує необхідну інформацію, вміє використовувати набуті знання і вміння для прийняття рішень у нестандартних ситуаціях, переконливо аргументує відповіді, самостійно розкриває власні обдарування і нахили	Високий (творчий)	відмінно	зараховано
80-89	B	дуже добре	Студент вільно володіє вивченим обсягом матеріалу, застосовує його на практиці, вільно розв'язує вправи і задачі у стандартних ситуаціях, самостійно виправляє допущені помилки, кількість яких незначна	Достатній (конструктивно-варіативний)	добре	
65-79	C	добре	Студент вміє співставляти, узагальнювати, систематизувати інформацію під керівництвом викладача; в цілому самостійно застосовувати її на практиці; контролювати власну діяльність; виправляти помилки, серед яких є суттєві, добирати аргументи для підтвердження думок	Достатній (репродуктивний)	задовільно	
55-64	D	задовільно	Студент відтворює значну частину теоретичного матеріалу, виявляє знання і розуміння основних положень; з допомогою викладача може аналізувати навчальний матеріал, виправляти помилки, серед яких є значна кількість суттєвих	Середній (репродуктивний)	задовільно	
50-54	E	достатньо	Студент володіє навчальним матеріалом на рівні, вищому за початковий, значну частину його відтворює на репродуктивному рівні			

<i>Сума балів за 100-бальною шкалою</i>	<i>Оцінка в ECTS</i>	<i>Значення оцінки ECTS</i>	<i>Критерії оцінювання</i>	<i>Рівень компетентості</i>	<i>Оцінка за національною шкалою</i>	
					<i>екзамен</i>	<i>залік</i>
35-49	F X	незадовільно з можливістю повторного складання	Студент володіє матеріалом на рівні окремих фрагментів, що становлять незначну частину навчального матеріалу	Низький (рецептивно-продуктивний)	незадовільно	не зараховано
1-34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням	Студент володіє матеріалом на рівні елементарного розпізнання і відтворення окремих фактів, елементів, об'єктів			

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Самостійна робота студентів – важливий засіб формування самостійності в засвоєнні знань, яка реалізується лише в самовиявленні внутрішньої потреби в знаннях, пізнавальних інтересах, захопленості, творчому мисленні.

Самостійна робота студентів є невід’ємною складовою навчального процесу і виправданим засобом оволодіння навчальним матеріалом. Це особлива форма навчальної діяльності, під час реалізації якої засвоюється відповідна сукупність знань, умінь і навичок, розвиваються здібності, формується самостійність як риса особистості суб’єкта навчання.

Самостійна робота може бути витлумачена в двох аспектах:

по-перше, як процес творчого мислення студента при засвоєнні ним основ знань з певної навчальної дисципліни під час слухання лекції, веденні змістовного конспекту, підготовці до семінарського заняття;

по-друге, як деякий результат розумової діяльності, відтворений у написанні рефератів, контрольної роботи, у виконанні індивідуального домашнього завдання тощо.

Основними видами навчальних занять у коледжах з суспільних дисциплін є:

- лекція,
- семінарське та практичне заняття,
- консультації з викладачем,
- індивідуальні завдання.

Самостійна робота студента на лекційному занятті

Навчальна лекція є одним з основних видів навчальних занять і, водночас, методів навчання у вищій школі. Вона покликана формувати в студентів основи знань з певної навчальної дисципліни, а також визначити

напрямок, основний зміст і характер усіх інших видів навчальних занять, самостійної роботи студентів. Студенту важливо навчитися активно слухати лекцію, вести змістовний конспект.

У конспекті лекції повинні бути записані:

- тема лекції, план;
- література;
- найбільш важливі визначення (терміни, поняття, категорії, прізвиська, дати, приклади, назви джерел та їхні основні ідеї тощо);
- тези (основні думки, факти, події тощо).

В ході самостійної роботи студент може в кінці конспекту відповідної лекції додати інформацію, отриману з підручника, посібника та інших джерел.

У зошиті студента з дисципліни повинні бути записані всі теми занять. Засвоєння конспекту полегшує розуміння матеріалу, а хороший конспект – надійний помічник при підготовці студента до семінару, заліку, екзамену.

Підготовка до семінарських занять

Найбільш активною формою самостійної роботи є підготовка до семінарських занять. Саме семінарські заняття в повній мірі сприяють розвитку пізнавальної діяльності і самостійності студента, є одним з ефективних засобів активізації самостійної роботи студентів. Вони можуть проводитися у традиційній формі та з використанням інтерактивних технологій і методів навчання. На семінарі проводиться обговорення студентами питань з попередньо визначених тем робочою навчальною програмою. При підготовці до семінару студент не лише закріплює свої знання, але й розширює, поглиблює їх, навчається творчо мислити.

Якісна підготовка до семінарського заняття включає:

- врахування методичних вказівок викладача щодо виду та форми проведення семінару;
- вивчення плану семінарського заняття, що означає усвідомлення

суті основних питань заняття;

- ознайомлення зі списком літератури;
- опрацювання основних термінів, понять, категорій, персоналій, хронології до теми;
- ознайомлення із завданнями для самоперевірки знань, ведення дискусії, можливими темами рефератів;
- опрацювання конспекту лекції з даної теми;
- написання тез відповідей на поставлені питання;
- опрацювання відповідних джерел, розділів підручників та допоміжної літератури.

На семінарські заняття студенти повинні приходити з конспектом лекцій, планом-конспектом (тезами) свого виступу, опрацьованими термінами, поняттями, категоріями, персоналіями та хронологією з теми, конспектом джерел, рефератом (при необхідності). На семінарі кожен студент повинен уважно слухати виступи товаришів і бути готовим доповнити відповідь або виступити з власною.

Поради загального характеру, які необхідно послідовно використовувати при підготовці до семінарського заняття:

1. Докладно ознайомтеся з темою і планом заняття, кожним із винесених на розгляд питань.
2. Знайдіть і замовте у бібліотеці відповідні рекомендовані джерела та літературу, насамперед обов'язкову.
3. Прочитайте документальні джерела й основну літературу до кожного з питань семінару, намагаючись осмислити прочитане.
4. Законспекуйте необхідний матеріал, випишіть цитати.
5. Те саме зробіть із додатковою літературою, маючи на меті з'ясувати окремі деталі того чи іншого питання.
6. Складіть план і текст свого виступу на семінарському занятті з кожного питання.

Як опрацювати матеріал підручника/монографії

1. Відкрийте зміст в кінці/на початку підручника і визначте, з яких розділів (підрозділів, глав тощо) він складається. Знайдіть необхідний розділ, тему, параграф.

2. Зверніть увагу, що кожний параграф поділений на пункти. У кожному пункті розглядається окреме питання. Знайдіть необхідний пункт (пункти).

3. Зверніть увагу, що головне в тексті може виділятися напівжирним шрифтом, напівжирним курсивом або курсивом, може бути підкресленим.

4. Якщо вам трапляються незнайомі слова, терміни – знайдіть їх визначення в словнику (довіднику, енциклопедії тощо) або запитайте у викладача.

5. Розгляньте ілюстрації, схеми, таблиці тощо, які стосуються параграфу, пов'яжіть їх зі змістом тексту. Вони допоможуть вам краще зрозуміти матеріал.

6. Прочитайте додатковий матеріал до параграфу (історичне джерело, свідчення учасників подій, думку історика, філософа та інше). Він доповнить ваші знання з даної теми.

7. Дайте усну відповідь на запитання до параграфу. Вони допоможуть глибше зрозуміти і краще запам'ятати вивчений матеріал.

8. У кінці кожного розділу можуть подаватися висновки, в яких узагальнено його зміст. Це допоможе зосередити Вашу увагу на головному.

Як працювати з історичною картою (настінною картою, картою в атласі)

1. Уважно розгляньте карту. Прочитайте її назву

2. Ознайомтеся з легендою карти (легенда – умовні знаки на карті).

3. Знайдіть на карті об'єкти, позначені цими умовними знаками.

4. Запам'ятайте ті історично-географічні об'єкти, про які йшла мова на лекції та в підручнику.

5. Для того, щоб краще орієнтуватися на карті, зверніть увагу, біля

яких географічних об'єктів (морів, озер, рік тощо) розміщені необхідні історичні об'єкти.

Як працювати з історичною контурною картою

1. Підготуйте все необхідне для роботи – ручку, кольорові олівці, простий олівець, циркуль, гумку, лезо, клаптик вати. Не використовуйте для роботи з контурною картою фломастери чи маркери, оскільки фарба від них переходить на іншу сторінку.

2. Знайдіть необхідну контурну карту. Пам'ятайте, що інколи для отримання оцінки з теми необхідно виконати робота на кількох контурних картах, тому проконсультуйтеся для цього з викладачем. Уважно прочитайте завдання на карті. Знайдіть відповідну карту чи декілька карт в атласі. Майте на увазі, що для виконання роботи по одній контурній карті інколи треба звертатися до декількох карт в атласі, а то й до тексту підручника.

3. Уважно прочитайте легенду карти. Знайдіть умовні знаки і об'єкти, якими позначені на карті ваші завдання.

4. Історичні об'єкти і знаки позначаються (підписуються) зазвичай ручкою. Колірний фон робиться кольоровими олівцями і трохи розтирається ваткою.

5. За допомогою таких же знаків виконайте завдання, поставлені до контурної карти. Відповідний умовний знак поставте в кінці кожного виконаного завдання.

6. Запам'ятайте, що ваша старанність і уважність в роботі з картою – запорука її правильного та охайного виконання, високої оцінки.

Як працювати з історичним документом

1. Сформулюйте загальне уявлення про структуру та зміст тексту (з'ясуйте, хто автор; ознайомтеся з назвою, структурою; перегляньте текст, зорієнтуйтеся, з яким видом документа маєте справу: законодавчим актом, статистичним джерелом, документом особистого походження тощо; визначте мету його створення (зверніть увагу на дату та місце написання; реконструйте, спираючись на вже відомі та додаткові дані, історичну

ситуацію; визначте причини, які привели до появи документа).

2. Уважно прочитайте текст, повертаючись до окремих положень, виділяючи незрозуміле. З'ясуйте незрозумілі місця за допомогою коментарів і приміток, що супроводжують текст, а також додаткової спеціальної літератури.

3. Поділіть текст на закінчені смислові частини. Критично аналізуючи кожну, спробуйте виділити основні положення, ідеї, аргументацію. Розкрийте зв'язки теоретичних положень і конкретних фактів, визначаючи ту їх сукупність, яка стала основою для зробленого висновку.

4. Ще раз перегляньте весь текст документа. Установіть логічні зв'язки між виділеними частинами; складіть структурний план. На його основі підготуйте тези чи конспект, оформіть відповідні записи в зошиті.

Як охарактеризувати історичну подію (процес)

1. Визначте хронологічні межі події (процесу) – дату початку та кінця.

2. Визначте причини (соціальні, економічні, політичні, культурні) та мотиви діяльності історичних (політичних) особистостей.

3. Визначте привід та характер події, її рушійні сили, мету.

4. Прослідкуйте основні етапи історичного процесу (події);

1. визначте, які особистої були провідними на якому етапі.

5. Вкажіть наслідки, оцініть значення історичної події (процесу).

6. Поміркуйте, які уроки особисто для себе ви винесли після ознайомлення з історичною подією (процесом)?

Як здійснити порівняльний аналіз історичних подій (процесів)

1. Визначте спільні риси історичних подій (процесів).

2. Визначте відмінні (індивідуальні, неповторні) риси історичних подій (процесів).

3. Складіть порівняльну таблицю.

Вигляд таблиці може бути обраний студентом самостійно.

Як скласти хронологічну таблицю історичної події (процесу)

1. Уважно прочитайте в підручнику про історичну подію (процес).
2. Визначте хронологічні межі та основні етапи історичної події (процесу).

3. Визначте основні події, їх результат, наслідки, значення.

4. Заповніть таблицю.

Вигляд таблиці може бути обраний студентом самостійно.

Як скласти таблицю, що характеризує розвиток культури в певний період

1. Уважно прочитайте текст відповідного параграфу.

2. Визначте умови розвитку культури у відповідний період, основних діячів культури, їх твори, тематику творів, їх провідні ідеї.

3. Визначте, які художні засоби використав автор для того, щоб донести головну тему та ідею твору до глядача, читача, слухача.

4. Заповніть таблицю.

Вигляд таблиці може бути обраний студентом самостійно.

Однією з форм проведення семінарського заняття є дискусія.

Дискусія – обговорення будь-якого суперечливого питання, проблеми, в процесі якого стикаються різні, як правило, протилежні точки зору.

Поради щодо проведення дискусії:

1. Перш ніж виступати, чітко визначте, якою є ваша позиція. Переконайтеся, що ви адекватно розумієте сутність проблеми.

2. Уважно вислухайте опонента і лише після цього висловлюйте свою точку зору.

3. Пам'ятайте, що найкращим засобом доведення або спростування є досконала логіка, беззаперечні факти і аргументи.

4. Сперечайтесь чесно і відверто, намагаючись спростувати, а не викривити висловлювання своїх опонентів.

5. Доводячи і спростовуючи, необхідно висловлюватися чітко, зрозуміло, своїми словами.

6. Якщо під час дискусії було доведено хибність вашої позиції,

майте мужність визнати це.

7. Ніколи не використовуйте образливих висловлювань на адресу опонента або його позиції.

8. Завершуючи свій виступ, необхідно підбити підсумки і сформулювати висновки.

Правила ведення дискусії

1. Треба критикувати ідеї, а не опонентів.

2. Мета дискусії не в тому, щоб визначити переможця, а в тому, щоб дійти згоди.

3. Усі учасники дискусії мають бути залучені до обговорення питань.

4. Кожен учасник дискусії повинен мати рівне право і можливість висловити свою думку.

5. Виступи мають відбуватися організовано, з дозволу ведучого.

6. Будь-яка точка зору підлягає обговоренню і не може відкидатися без нього.

7. Впродовж дискусії її учасники під впливом фактів і аргументів можуть змінювати свою позицію.

8. Під час дискусії необхідно підбивати проміжні й остаточні підсумки.

В ході дискусії може з'ясуватися, що історичне явище неоднозначно оцінюється різними істориками. Тому необхідно вміти порівнювати різні оцінки історичних явищ.

Як порівнювати різні оцінки історичних явищ

1. Визначте сутність кожної оцінки історичної події або явища.

2. Спробуйте з'ясувати, на що спирався автор, даючи цю оцінку, і визначте міру об'єктивності його висновків.

3. Проаналізуйте наведені аргументи і логіку наведених доказів.

4. Зробіть свій вибір на користь однієї з наведених оцінок і поясніть, чому ви зробили саме такий вибір.

Складання плану-конспекту (тез) прочитаного

При всіх інноваційних формах і методах роботи на заняттях суспільних дисциплін однією з провідних форм традиційно залишається робота з книгою – підручником, документом тощо.

Прочитаний матеріал для його глибшого і повнішого засвоєння потребує фіксації на папері (або електронному носії, що не змінює суті процесу). Найпоширенішими способами фіксації почутого на лекції або прочитаного є план, тези, виписки, конспект. Такі способи роботи дисциплінують студента, змушують заглибитися у зміст прочитаного, привчають виділяти головне у матеріалі, сприяють засвоєнню, повторенню і закріпленню матеріалу.

На жаль, в останні роки такі форми роботи відходять на задній план, що має своїм наслідком невміння частини студентів фіксувати прочитане, виділяти головне. Розмаїття матеріалу, що з'явився в період переходу від тоталітарної системи в Україні до демократичної, – популярні історичні енциклопедії (в тому числі й електронні), ілюстровані видання з історії, мережа Інтернет – сприяла і сприяє розширенню історичного фактажу. Підручник перестав бути головним джерелом навчальної інформації. Проте таке розмаїття матеріалів – історичних концепцій та фактів – при скороченні часу на вивчення суспільних дисциплін призвело до невміння студентів виділяти головне, працювати з джерелом.

Виділяти головне у змісті матеріалу, його головну проблему, акцентувати свою увагу на суттєвому матеріалі, аналізувати прочитане та його тематичну структуру – одні з провідних умінь та навичок студентів при вивченні суспільних дисциплін. Провідним методом в розвитку цих історичних компетенцій є вміння поділяти текст на частини та складати план. Поділяючи навчальний матеріал на частини, студент тим самим аналізує його головні частини, а складаючи план – синтезує матеріал, виділяючи провідні думки, проблеми, факти тощо.

Складання простого або розгорнутого плану прочитаного

План є попередньою формою запису прочитаного, він передує тезам та конспекту. За формою плани поділяються на: простий план, складний (розгорнутий) план, план-тези, план-конспект.

Загальний алгоритм для роботи над будь-яким планом може бути наступний. Спочатку йде прочитання матеріалу в цілому: необхідно уважно прочитати матеріал, над яким ви будете працювати – наприклад, підпункт параграфу, параграф підручника, декілька параграфів підручника (тему) тощо. При цьому рекомендується працювати олівцем (в жодному разі не ручкою, аби можна було витерти результати вашої роботи), підкреслюючи головне: факти, події, процеси, причинно-наслідкові зв'язки, висновки. Після цього йде аналіз прочитаного за абзацами. Кожен абзац можна узагальнити в окрему думку, виділивши головне. Можливий варіант, коли для виділення необхідної думки треба прочитати декілька абзаців.

Головна думка формулюється як пункт плану. Пункт плану, як правило, формулюється стверджувальним реченням. Пункт плану не може складатися з одного слова або прізвища

Розглянемо види планів, які використовуються на заняттях:

Простим називається план, який нумерується арабськими літерами (1., 2., 3. і далі). В такому плані рекомендується від 3 до 6 пунктів (більша кількість пунктів плану використовуються в рефератах та інших, більш складних, письмових формах роботи). Якщо існує необхідність у більшій кількості пунктів, доцільніше скласти розгорнутий (складний) план.

Складний (розгорнутий) план передбачає, що пункти плану мають підпункти. Існують різні види нумерації пунктів плану. Можливий варіант, коли пункти нумеруються арабськими цифрами, а підпункти – літерами кириличного алфавіту («а»), «б»), «в») і далі). В іншому разі пункти нумеруються римськими цифрами (I., II., III., IV. і далі), а підпункти – арабськими цифрами. Можливий і складний план, який поєднує два попередніх – пункти плану нумеруються римськими цифрами, підпункти – арабськими, а останні, в свою, чергу, мають підпункти, що позначаються

літерами алфавіту. Зловживати такими складними за структурою планами не треба.

Останнім часом в фахових виданнях поширилася нумерація виключно арабськими цифрами (наприклад, пункт 1., підпункти 1.1., 1.2., 1.3., які мають підпункти 1.1.1., 1.1.2, 1.1.3. тощо).

План-тези – це поєднання плану з коротко сформульованими основними положеннями прочитаного тексту, що вбирають суть висловлювань. Існує два види тезувань – відбір авторських тез з тексту або формулювання основних положень статті чи розділу книжки власними словами. Перший вид тезування більше стосується занять з літератури, другий рекомендується на заняттях з суспільних дисциплін. Тези формулюються розгорнутими реченнями, в яких виділяються головні факти, події, процеси, терміни та поняття, персоналії тощо. Як правило, необхідно уникати складних речень (складносурядних та складнопідрядних).

План-конспект – найбільш ускладнена форма плану, що поєднує пункти плану з розширеним викладом основних положень матеріалу, що опрацьовується. При цьому можливе окреслення в конспекті головних фактів, положень, причинно-наслідкових зв'язків, висновків тощо. Не вважається помилкою висловлення власних думок щодо прочитаного.

Методичні рекомендації щодо складання плану прочитаного

1. Зверніть увагу на тему, план до якої ви повинні скласти. Уважно прочитайте текст і виберіть з нього лише той матеріал, який відповідає темі.

2. Починайте складати план лише тоді, коли з'ясуєте зміст матеріалу загалом.

3. Залежно від того, який план (простий чи розгорнутий) необхідно скласти, оберіть один із двох запропонованих шляхів.

3.1. Якщо потрібно скласти простий план, поділіть текст на логічно завершені частини. Знайдіть у кожній з них головну думку, чітко і конкретно сформулюйте її і запишіть її.

3.2. Якщо план розгорнутий, у кожній з логічно завершених частин

тексту визначте кілька положень, які розкривають головну думку; сформулюйте і запишіть головні думки у вигляді пунктів плану, а положення, що їх розкривають, – як підпункти.

4. Перед тим як записати план, перевірте, чи всі головні ідеї тексту знайшли у ньому відображення.

Складання тез

Тези – коротко сформульовані основні положення статті, лекції, повідомлення, доповіді. Це короткий письмовий виклад основних думок джерела без пояснень, ілюстрацій та посилань. У тезах переважають загальні положення. Складаючи тези, слід дотримуватися таких порад:

1. Уважно прочитайте текст, на основі якого треба скласти тези.

2. З'ясуйте значення незрозумілих вам слів і термінів.

3. Починайте складати тези лише тоді, коли ви з'ясували зміст тексту загалом і його головну думку.

4. Визначте у тексті основні положення, що є ланками логічного ланцюжка, за допомогою якого автор послідовно розкриває свою думку.

5. Сформулюйте їх своїми словами (це сприяє кращому розумінню тексту) і запишіть.

Опрацювання історичних понять

1. Уважно прочитайте формулювання поняття.

2. Якщо воно містить терміни і слова, у правильному розумінні яких ви не переконані, з'ясуйте їх значення за відповідними словниками (тлумачними, іншомовних слів, спеціальними тощо).

3. Проаналізуйте наведене визначення поняття за його складом.

3.1. Встановіть той центральний змістовий елемент, без якого воно втратить свій смисл.

3.2. Визначте складові, які доповнюють і конкретизують центральний елемент.

4. З'ясуйте, в якому розумінні використовується поняття (у широкому, вузькому, спеціальному, з позицій певного історичного типу

світогляду тощо).

5. Порівняйте формулювання, яке ви аналізуєте, з іншими визначеннями цього поняття. При цьому пам'ятайте, що необхідно порівнювати аналогічні розуміння цього поняття.

6. Спробуйте сформулювати власне визначення поняття загалом або тих окремих його частин, що здаються вам важкими для запам'ятовування. Подумайте над тим, чи змінить ваше визначення зміст поняття.

7. Встановіть характерні риси і особливості поняття.

Конспектування джерел

Конспектування – стислий письмовий виклад основного змісту тексту з виокремленням його найважливіших положень. При конспектування джерела (документа, уривку з монографії, наукової статті) необхідно дотримуватися наступних порад:

1. Запишіть автора твору, його назву та вихідні дані.
2. Перед тим, як розпочати конспектування, необхідно ознайомитися з текстом загалом.
3. Визначте у тексті логічно завершені частини й у кожній з них знайдіть основну думку. Дайте їм назву. На основі цього складіть план.
4. Підготуйтеся до виконання завдання: поділіть сторінку зошиту на дві нерівні частини для запису плану (зліва) і конспекту (справа).
5. Складіть конспект змісту кожної логічно завершеної частини тексту відповідно до плану, дотримуючись наступних умов.
  - 5.1. Основний зміст тексту викладається стисло.
  - 5.2. Провідні думки, аргументи, висновки формулюйте детально.
  - 5.3. Назви глав, розділів, параграфів наукової праці обов'язково вказуються точно.
  - 5.4. У конспекті використовуються цитати. Дотримуйтеся правил цитування: необхідну цитату беріть у лапки, в дужках зазначайте джерело і сторінку.
  - 5.5. Намагайтеся робити записи своїми словами, оскільки це сприяє

кращому розумінню тексту.

5.6. Основні положення конспекту вказуються напроти відповідних пунктів плану.

6. Працюючи над конспектом, застосовуйте систему підкреслень, виділяйте найважливіше великими літерами, використовуйте умовні позначки. Вони допоможуть вам під час відповіді за конспектом.

7. У лівій частині конспекту крім плану можна також виписувати незнайомі імена і терміни, які потребують пояснення, необхідні доповнення, стислі висновки для себе, паралелі з явищами сьогодення тощо.

8. Перевірте виконану роботу. В разі необхідності виправте або уточніть пункти плану і зміст конспекту.

9. У випадку, коли необхідно скласти конспект на основі кількох джерел, спочатку визначте, який твір буде основним. Для цього прочитайте джерела і визначте, якою мірою в них розкрито проблему, що цікавить вас. Потім поділіть сторінку зошита на дві частини: у лівій частині запишіть конспект основного твору, в правій зробіть доповнення до нього за основними джерелами.

Аналіз джерела додаткової інформації, у якому викладені світоглядні проблеми

1. З'ясуйте походження джерела: хто його автор, коли він жив.
2. Визначте, що являє собою джерело за змістом і формою (уривок з наукового або філософського тексту, твору художньої літератури, словникова стаття, повідомлення засобів масової інформації, афоризм тощо).
3. Прочитайте наведений у підручнику матеріал з тієї проблеми, якої стосується джерело.
4. З'ясуйте зміст завдання і мету вашого аналізу джерела.
  - 4.1. Ілюструйте і поглибте розглянутий за підручником матеріал.
  - 4.2. Доповніть і конкретизуйте ваші знання.
  - 4.3. Ознайомтеся з різними, а інколи й протилежними поглядами на питання чи проблему.

5. Прочитайте текст джерела і визначте наступні моменти.
  - 5.1. Значення понять і термінів, що містяться в ньому.
  - 5.2. Особливості світоглядної позиції автора джерела.
  - 5.3. Головна думка автора джерела.
  - 5.4. Яку аргументацію використовує автор для її обґрунтування?
  - 5.5. Ваша власна думка щодо переконливості аргументації? Чи поділяєте ви її?

6. Спробуйте виконати завдання до джерела. Якщо ви не можете цього зробити, визначте, що вам заважає.

6.1. Зверніть увагу на те, як сформульовано завдання – можливо, ви його не зрозуміли.

6.2. Прочитайте уважно і повільно джерело іще раз, звертаючи увагу на зміст окремих речень.

Виконання ІНДЗ (реферат, повідомлення, доповідь)

Реферат – один з видів наукової роботи студента, доповідь на певну тему, заснована на огляді відповідних джерел. У рефераті студент висвітлює факти, проблеми, погляди певних авторів на певну подію, проблему, процес тощо.

Науковою творчістю студента є постановка проблеми/теми реферату, пошук та підбір відповідної літератури з проблеми/теми, логічне та хронологічне компонування фактів, теорій, аргументів, висловлених іншими авторами, підведення підсумків з вирішення проблеми.

Тему реферату студент обов'язково узгоджує з викладачем. Крім того, викладач повинен порекомендувати студенту певну літературу з обраної теми, яка повинна бути опрацьована студентом (реферат, написаний на тему, не узгоджену з викладачем, в якому не опрацьована запропонована література до розгляду і оцінювання не приймається).

Реферат містить:

- аналіз теоретичного змісту питання;
- самостійний аналіз фактів, подій, процесів, явищ, що відносяться

до теоретичної частини реферату;

- узагальнення і висновки відповідно до змісту реферату.

Вимоги до написання та оформлення реферату

Основними елементами тексту реферата є титульний аркуш, зміст, вступ, основна частина, висновки, додатки (за необхідності), список використаних джерел та літератури.

Титульний аркуш є першою сторінкою роботи, який містить:

- назву міністерства, якому підпорядковується навчальний заклад;
- назву вищого навчального закладу;
- назву структурного підрозділу вищого навчального закладу (інститут, факультет, коледж);
- назву кафедри, де виконана робота;
- повну назву роботи;
- прізвище, ім'я по-батькові студента, що виконав роботу;
- науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ім'я по-батькові наукового керівника;
- місце та рік виконання.

Приклад оформлення титульного аркуша дивись у додатку.

Зміст (план) подають на другій сторінці. Він містить назви всіх структурних частин роботи із зазначенням сторінок, на яких вони розміщуються.

Всі частини роботи розкривають конкретний аспект проблеми, але в той же час складають єдине ціле.

Вступ (1-2 друковані сторінки) пишеться після складання тексту всієї роботи. В ньому дається постановка питання, висвітлюється актуальність теми в наш час, доцільність її вивчення, обґрунтовуються хронологічні та регіональні рамки дослідження.

Після цього дається коротка характеристика вивчення теми в науковій літературі, робиться висновок про ступінь вивченості даної теми дослідження науковцями. На основі цих висновків студент визначає коло конкретних

завдань, які він збирається розв'язати в своєму дослідженні, формулює його цілі. Без чіткої постановки проблеми дослідження приречене перетворитися в безсистемне нагромадження фактів.

Визначивши мету і завдання дослідження, автор роботи дає коротку характеристику історичних джерел, робить висновок про цінність цих документів для даної роботи.

Далі студент приступає до викладу матеріалу по розділам основної частин (8-10 друкованих сторінок) за проблемно-хронологічним принципом. Кожний розділ закінчується коротким висновком.

У висновках (2-3 друковані сторінки) автор дослідження чітко формулює ті положення, до яких він прийшов внаслідок вивчення даної теми. Робиться це у вигляді коротких підсумкових тез за основними положеннями роботи.

Відразу після висновків, в разі потреби, йдуть додатки, де студент може вмістити таблиці, списки, малюнки, карти тощо. На додатки, якщо вони є, обов'язково потрібно посилатися у тексті, кожен додаток повинен мати посилання на джерело.

Написання дослідження закінчується списком джерел і літератури з дотриманням певних вимог і правил. Насамперед, до списку включається лише та література, яка реально використана автором в процесі підготовки роботи. Порядковий номер джерела у списку літератури повинен відповідати номеру посилань у тексті.

Викладач, приймаючи реферат, звертає увагу студента на його оформлення. Якщо оформлення реферату не відповідає вимогам, такий реферат повертається на доопрацювання. Після ознайомлення викладача зі змістом реферату, виставляється попередня оцінка. Студенту надається до 10-ти хвилин часу на захист реферату на лекції, семінарському занятті чи консультації, після чого виставляється остаточна оцінка.

Доповідь, яку планується виголосити на семінарі, має відповідати таким вимогам:

1. методологічно правильно і повно розкрити зміст вибраного

питання;

2. показати самостійну роботу над історичними джерелами та літературою;

3. продемонструвати вміння планувати чітко все те, що вивчається, й зрозуміло формулювати головні питання доповіді.

Загальний обсяг данної роботи – від 5 до 8 сторінок друкованного тексту (7-10 рукописного). Вимоги до оформлення повідомлення, доповіді аналогічні вимогам до реферату.

Вимоги до структури та змісту навчального матеріалу під час складання презентацій

- Стислий виклад матеріалу, максимальна інформативність тексту.
- Використання слів і скорочень, уже знайомих аудиторії.
- Відсутність нагромодження, чіткий порядок у всьому.
- Ретельно структурована інформація.
- Наявність коротких та лаконічних заголовків, маркованих та нумерованих списків.
- Важливу інформацію (наприклад, висновки, визначення, правила тощо) треба подавати великим та виділеним шрифтом і розміщувати в лівому верхньому кутку слайда.
- Другорядну інформацію бажано розміщувати внизу слайда.
- Кожному положенню (ідеї) треба відвести окремий абзац.
- Головну ідею треба викласти в першому рядку абзацу.
- Використовуйте табличні форми подання інформації (діаграми, схеми) для ілюстрації найважливіших фактів, що дасть змогу подати матеріал компактно й наочно.
- Графіка має органічно доповнювати текст.
- Пояснення треба розміщувати якнайближче до ілюстрацій, із якими вони мають з'являтися на екрані одночасно.
- Інструкції до виконання завдань необхідно ретельно продумати щодо їх чіткості, лаконічності, однозначності.

- Використовуйте емоційний фон (художня проза запам'ятовується краще, ніж спеціальні тексти, а вірші — краще, ніж проза).

- Усю текстову інформацію потрібно ретельно перевірити на відсутність орфографічних, граматичних і стилістичних помилок.

- Продуктивність сприйняття збільшується, якщо одночасно задіяні зоровий і слуховий канали сприйняття інформації. Тому рекомендується там, де це можливо, використовувати для тексту й графічних зображень звуковий супровід.

Таким чином:

- Кожен слайд має відображати одну думку.
- Текст має складатися з коротких слів та простих речень.
- Рядок має містити 6-8 слів.
- Всього на слайді має бути 6-8 рядків.
- Загальна кількість слів не повинна перевищувати 50.
- Дієслова мають бути в одній часовій формі.
- Заголовки мають привертати увагу аудиторії та узагальнювати основні положення слайду.
- У заголовках мають бути і великі, і малі літери.
- Слайди мають бути не надто яскравими – зайві прикраси лише створюють бар'єр на шляху ефективної передачі інформації.
- Кількість блоків інформації під час відображення статистичних даних на одному слайді має бути не більше чотирьох.
- Підписи до ілюстрації розміщуються під нею, а не над нею.
- Усі слайди презентації мають бути витримані в одному стилі.

Вимоги до врахування фізіологічних особливостей сприйняття кольорів і форм

- Стимулюючі (теплі) кольори сприяють збудженню й діють як подразники (за спаданням інтенсивності впливу: червоний, оранжевий, жовтий).

- Дезінтегруючі (холодні) кольори заспокоюють, викликають сонливий

стан (у тому самому порядку: фіолетовий, синій, блакитний, синьо-зелений, зелений).

- Нейтральні кольори: світло-рожевий, жовто-зелений, коричневий.
- Поєднання двох кольорів — кольору знака й кольору фону – суттєво впливає на зоровий комфорт, причому деякі пари кольорів не тільки стомлюють зір, а й можуть спричинити стрес (наприклад: зелені символи на червоному фоні).
- Найкраще поєднання кольорів шрифту та фону: білий на темно-синьому, чорний на білому, жовтий на синьому.
- Кольорова схема має бути однаковою для всіх слайдів.
- Будь-який малюнок фону підвищує стомлюваність очей і знижує ефективність сприйняття інформації.
- Чіткі, яскраві малюнки, які швидко змінюються, миготять, легко «вхоплює» підсвідомість, і вони краще запам'ятовуються.
- Будь-який другорядний об'єкт, що рухається (анімований), знижує якість сприйняття матеріалу, відвертає увагу, порушує її динаміку.
- Показ слайдів із фоновим супроводженням нерелевантних звуків (пісень, мелодій) викликає швидку втомлюваність, сприяє розсіюванню уваги і знижує продуктивність навчання.

Пам'ятайте! Людина спроможна одночасно запам'ятовувати не більше трьох фактів, висновків, визначень.

Загальні правила використання шрифтів

1. Кожен шрифт (гарнітура + написання) має одне змістове навантаження. Для сталої гарнітури традиційними, щонайменше, з XIX ст. є такі:

- напівжирний шрифт – назви структур документа,
- курсив – логічний наголос, зокрема, на формулюванні основних положень, означень тощо;

- «прямий» звичайний – основний масив інформації.

2. Тексти презентацій, які використовують у психологічно напруженій

нестандартній ситуації, треба подати гарнітурою зі спрощеним алгоритмом розпізнавання, наприклад, шрифтом Arial. Це доцільно під час роботи з інструкціями правил безпеки, нормативними актами, угодами з правовими чи майновими наслідками, умовами олімпіадних завдань тощо.

3. Уникайте використання більше трьох різних шрифтів на одному слайді. Інакше читач передчасно втомиться, постійно намагаючись вибрати алгоритм розпізнавання шрифту. Виняток становить інструкція з використання шрифтів.

4. Математичні формули подаються гарнітурою, близькою до стандартної (Times New Roman), причому всі змінні – курсивом, решта – дужки, знаки математичних дій, усталені назви функцій (sin, cos тощо) – звичайним «прямим» шрифтом.

Переваги мультимедійної презентації:

- унаочнює матеріали, що презентуються;
- підвищує оперативність і об'єктивність оцінювання представлених на обговорення даних;
- гарантує безперервний зв'язок у відносинах “доповідач-аудиторія”;
- сприяє формуванню операційного стилю мислення.

Консультації

Консультації проводяться з метою отримання студентами відповіді на окремі теоретичні та практичні питання чи для пояснення певних теоретичних положень, аспектів їх практичного застосування.

Консультації проводяться протягом семестру (поточні, семестрові) за графіком викладача і перед контрольним заходом (залік, екзамен) за графіком адміністрації. На консультаціях студент не лише звітує за пропущені теми, незадовільні поточні оцінки, а й одержує методичні поради щодо вивчення курсу.

ДОДАТКИ

Розміщення слов'янських культур раннього середньовіччя

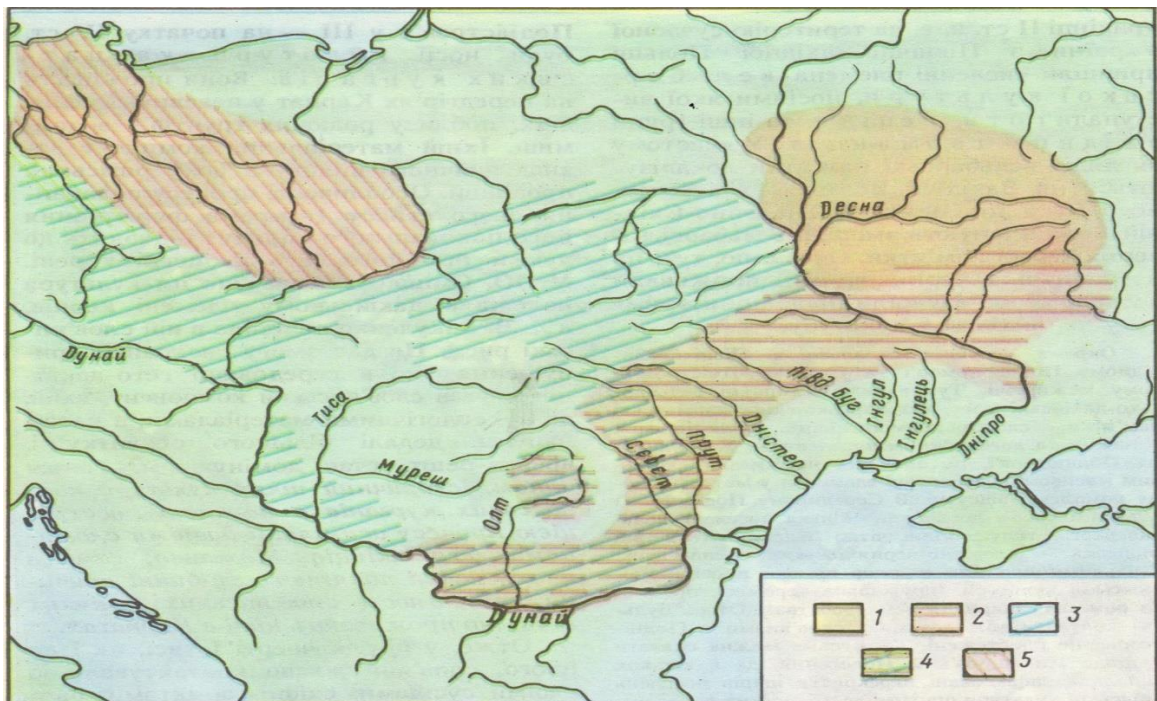
Упорядкування карт Д. Н. Козака, рис. М. М. Ієвлева

(1 – колочинська культура; 2 – пенківська культура; 3 – празько-корчацька культура; 4 – пам'ятки кочовиків VI-VII ст.; 5 – дзедзінська культура)

З книги *Давня історія України: У 2 кн. / Толочко П. П.*

(керівник авт. колективу), Козак Д. Н., Крижицький С. Д. та ін. –

Київ: Либідь, 1995. Кн. 2. – С. 40.

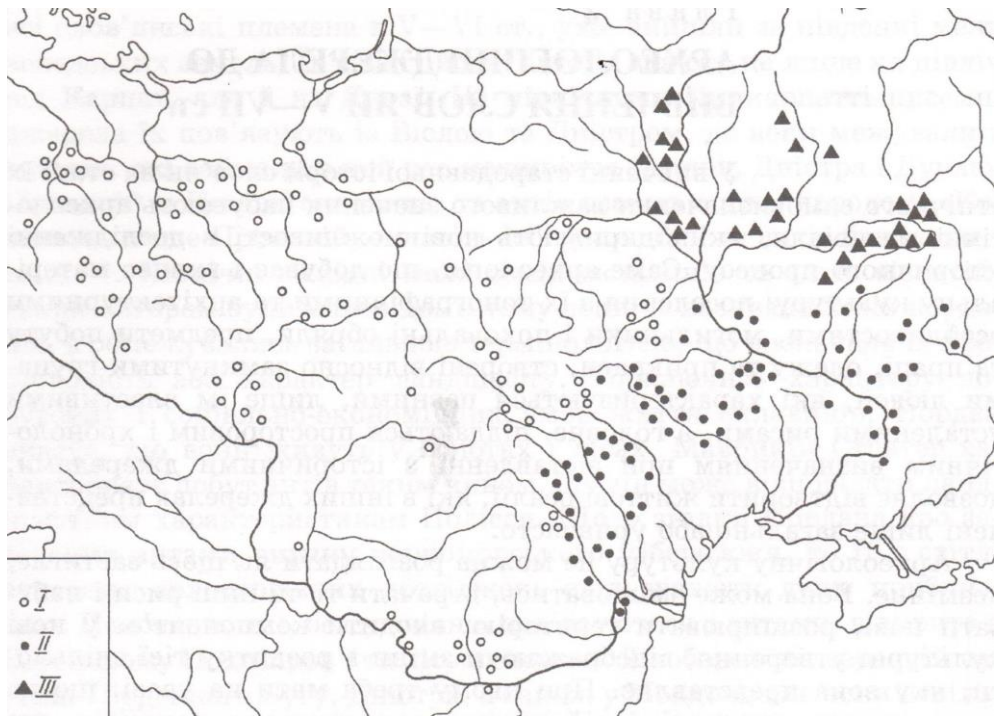
Поширення археологічних культур третьої чверті I тис. н. е.

1 – празька, 2 – пенківська; 3 – колочинська

З книги *Давня історія України в 3 томах. Т. 3. Слов'яно-руська доба* /

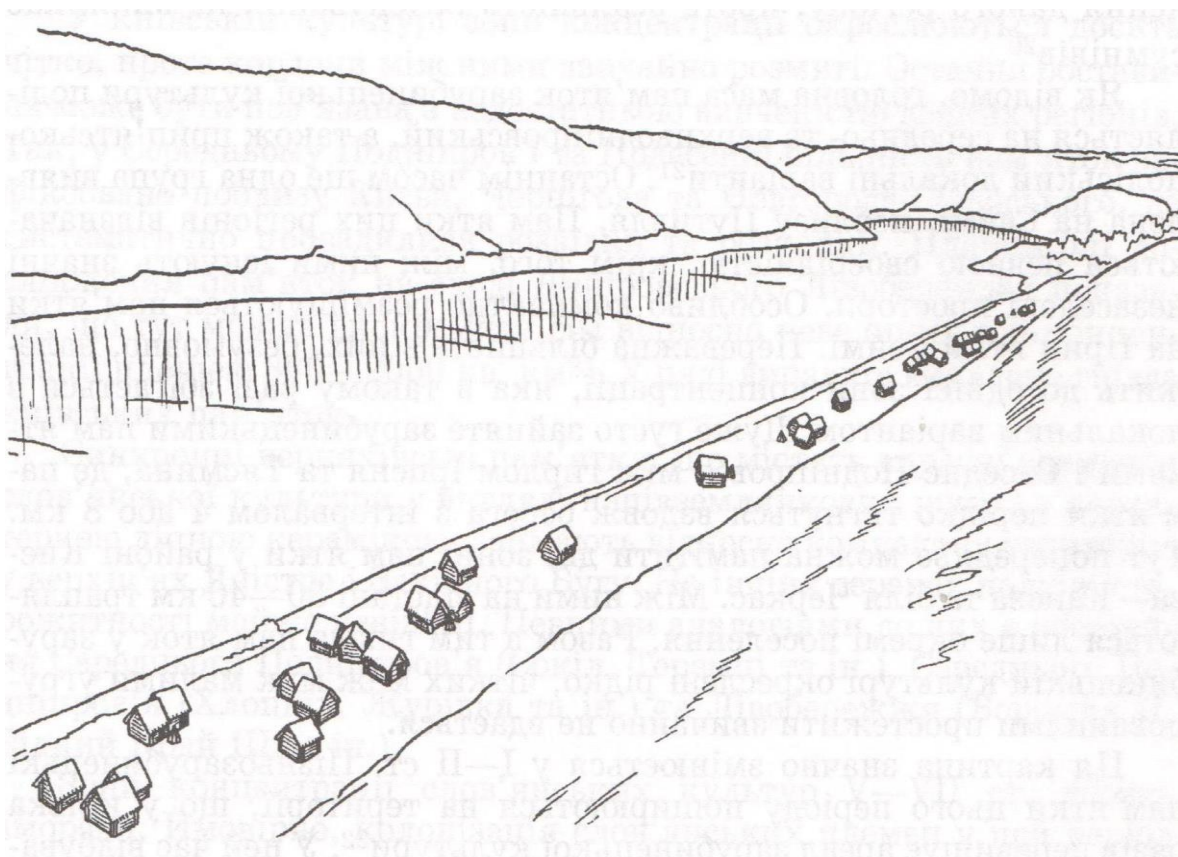
ред. кол. П. П. Толочко [та ін.]. – К.: Наукова думка,

Ин-т археол. НАН України, 2000. – С. 68.

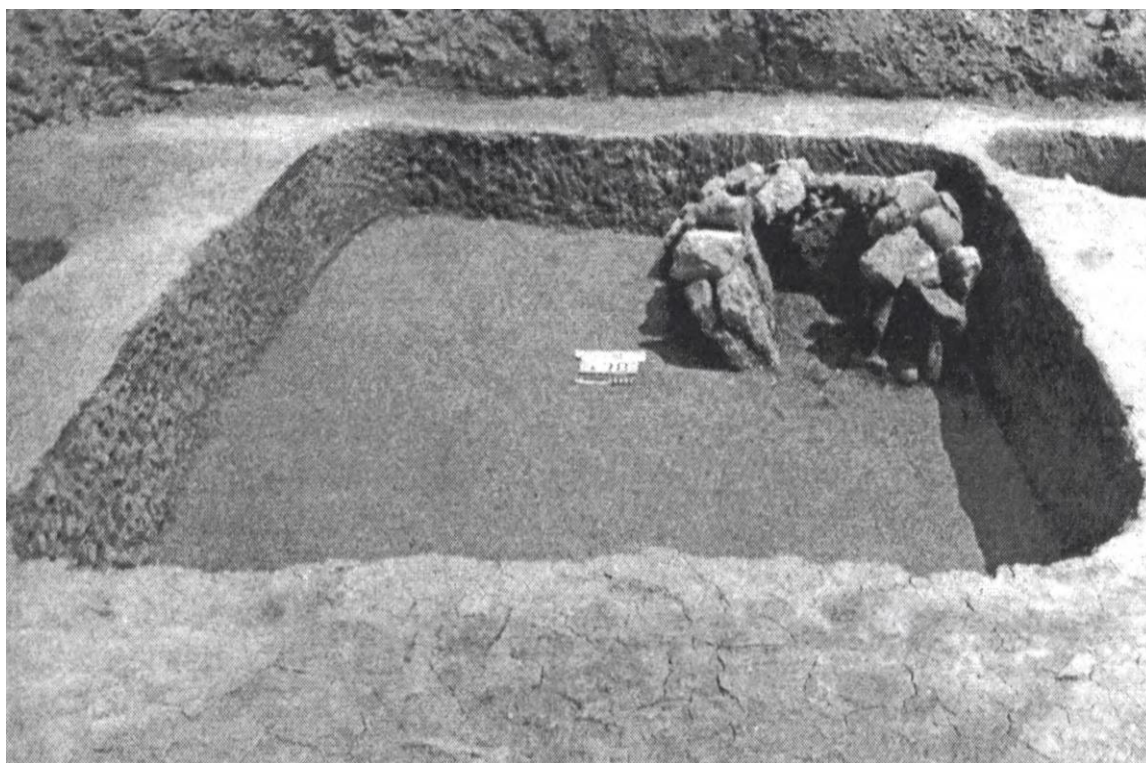
Реконструкція загального вигляду поселення празької культури Рашків III

З книги *Давня історія України в 3 томах. Т. 3. Слов'яно-руська доба* / ред. кол. П. П. Толочко [та ін.]. – К.: Наукова думка, Ін-т археол. НАН України, 2000. – С. 153.

Напівземлянка празької культури з поселення Рашків III

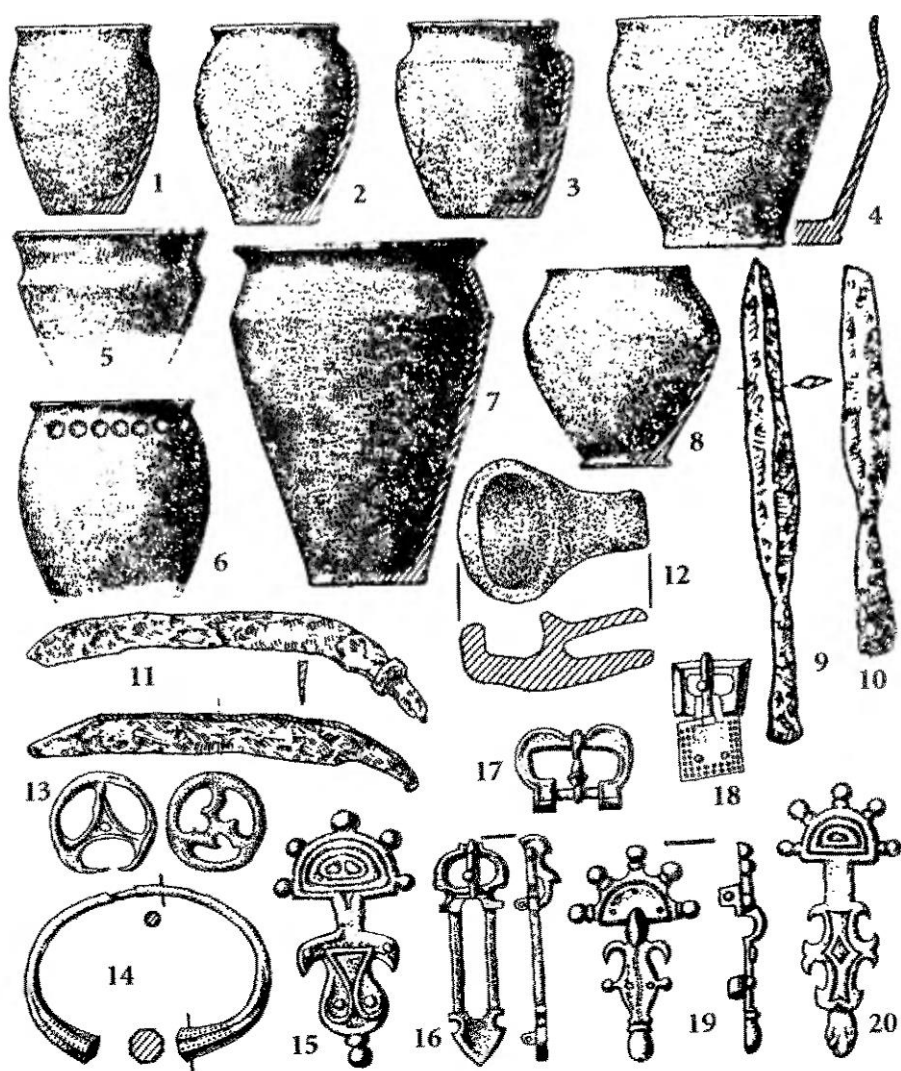
З книги Давня історія України в 3 томах. Т. 3. Слов'яно-руська доба / ред. кол. П. П. Толочко [та ін.]. – К.: Наукова думка, Ін-т археол. НАН України, 2000. – С. 73.

Старожитності прзько-корчацької культури

(1-8 – посуд, 9-10 – наконечники списів, 11-12 – знаряддя праці,
13-20 – прикраси)

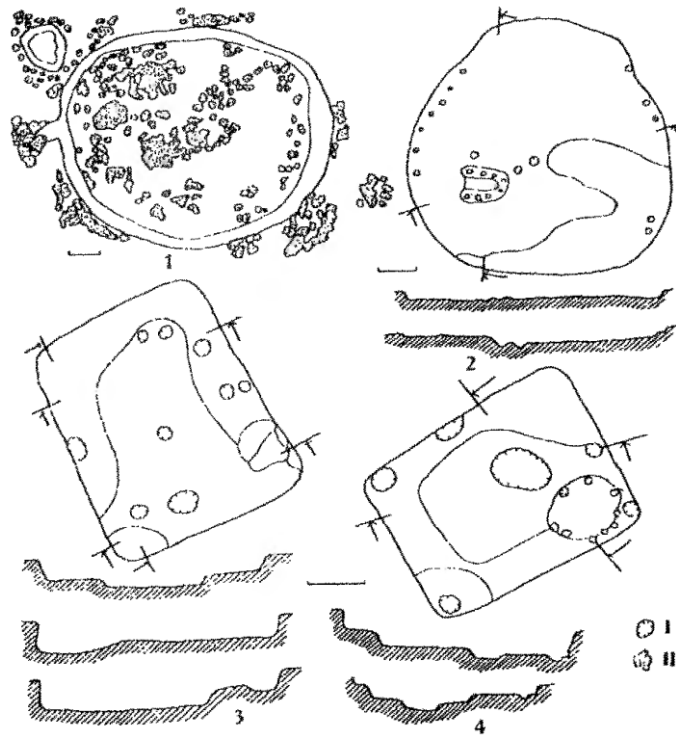
З книги *Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України: підручник.* –
Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2008. – С. 249.

**Плани пенківських юртоподібних будівель та напівземлянок із
кочівницькими рисами (за О. М. Приходнюком)**

I – ями; II – глина; 1 – Стецівка; 2-4 – Чернеччина

З книги *Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України: підручник. –
Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2008. – С. 300.*

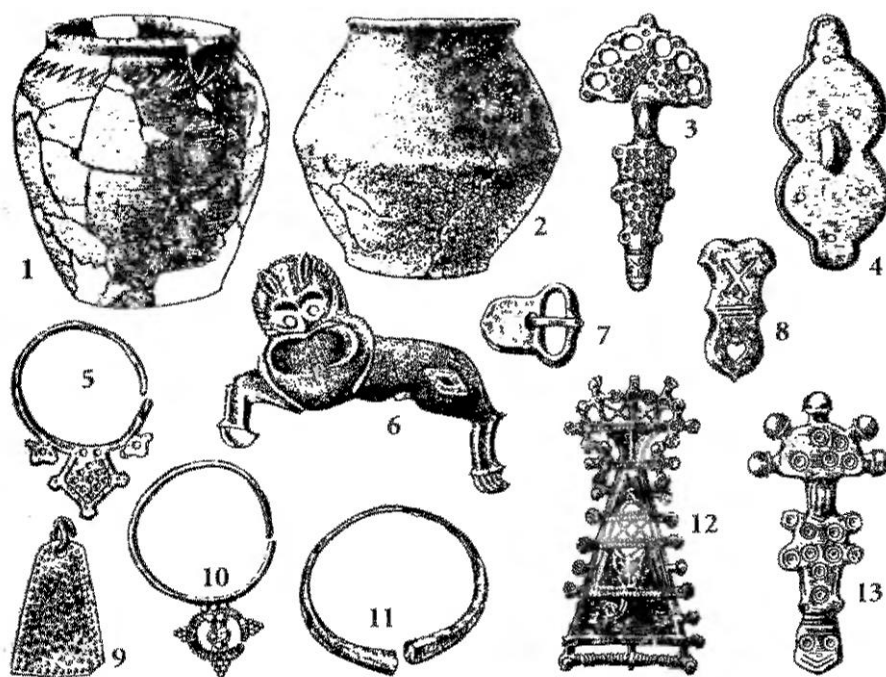

Старожитності пенківської культури

1 – гончарний гощик; 2 – ліпний горщик; 3,13 – пальчасті фібули; 4 – антропоморфна фібула; 5,10 – сережки; 6 – фігурка лева (Скибинці); 7 – поясна пряжка; 8 – поясна накладка; 9 – підвіска; 11 – браслет; 13 – трикутна прорізна фібула з емаллю (Надпоріжжя)

З книги Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України: підручник. – Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2008. – С. 301.

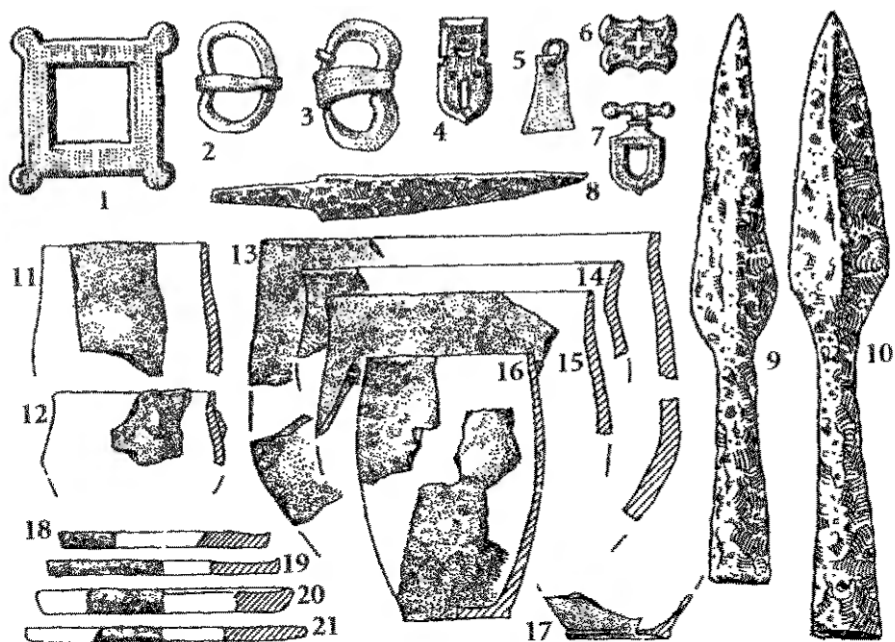
Стпарожитності колочинської культури

1-10 – металеві вироби, 11-16, 18-21 – ліпна кераміка,

17 – фрагмент черняхівської гончарної посудини

З книги Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України: підручник. –

Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2008. – С. 304.

Слов'янські культури VIII-X ст.

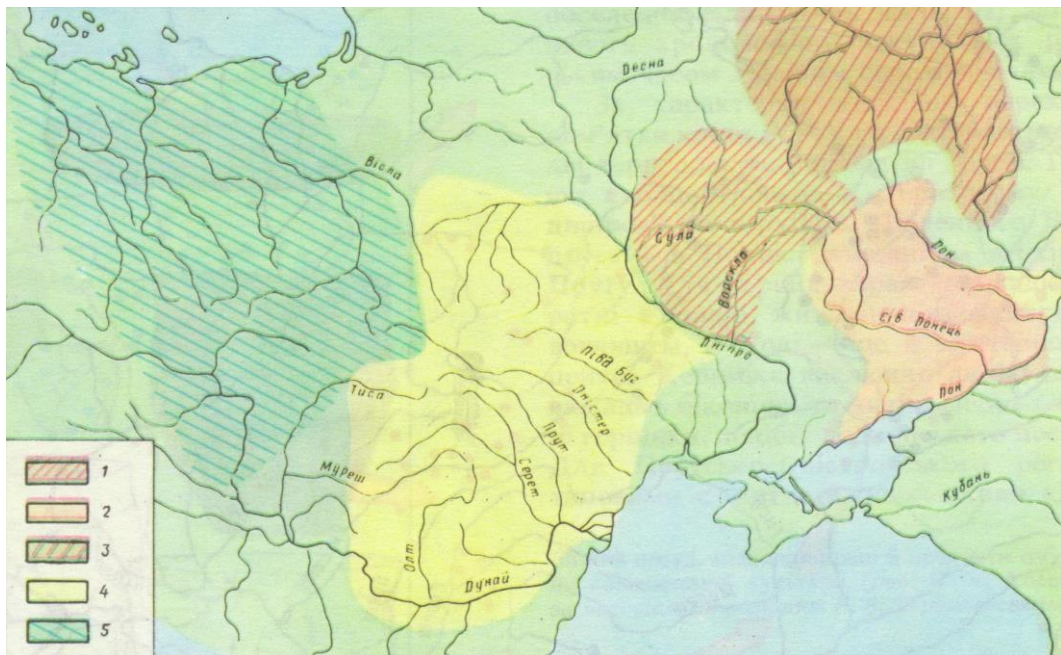
Упорядкування карт Д. Н. Козака, рис. М. М. Ієвлева

(1 – волинцівська; 2 – салтівська; 3 – роменська; 4 – типу Лука-Райковецька;
5 – слов'янські поселення VIII-X ст. Східної Європи)

З книги *Давня історія України: У 2 кн. / Толочко П. П.*

(керівник авт. колективу), Козак Д. Н., Крижицький С. Д. та ін. –

Київ: Либідь, 1995. Кн. 2. – С. 48).

Культура типу Лука-Райковецька. Вигляд городища Монастирсьок

(реконстр. та рис. П. Л. Корнієнка за матеріалами розкопок

Є. В. Максимова та В. О. Петрашенко)

З книги *Давня історія України: У 2 кн. / Толочко П. П.*

(керівник авт. колективу), *Козак Д. Н., Крижицький С. Д. та ін. –*

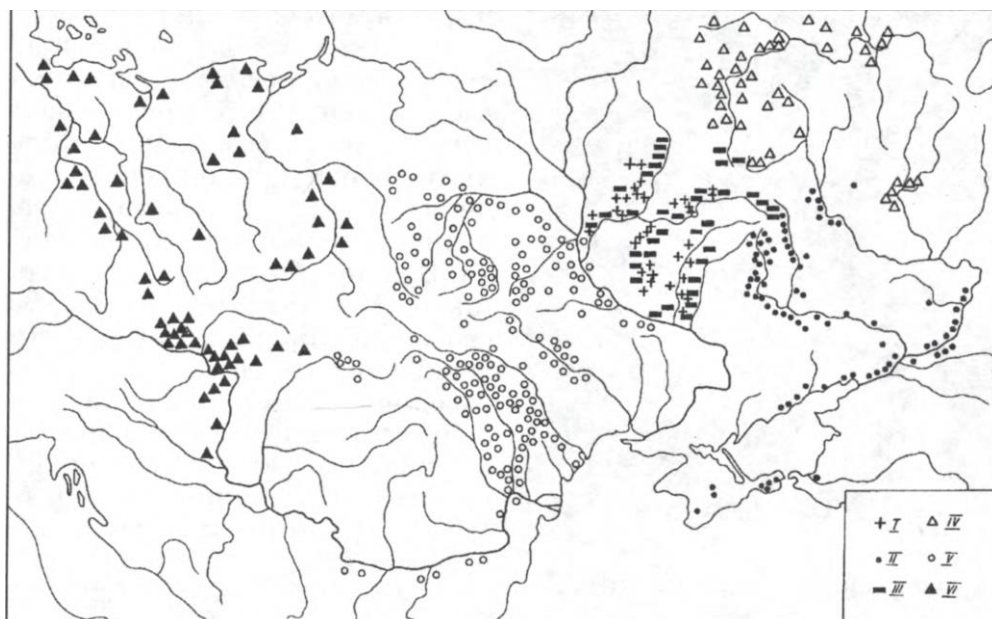
Київ: Либідь, 1995. Кн. 2. – С. 49).

Поширення археологічних культур останньої чверті I тис. н. е.

I – пам'ятки волинцевської, II – салтівської, III – роменської, IV – боршевської культур, V – культури Лука-Райковецької, VI – слов'янські пам'ятки IX-X ст. у Центральній Європі)

З книги Давня історія України в 3 томах. Т. 3. Слов'яно-руська доба / ред. кол. П. П. Толочко [та ін.]. – К.: Наукова думка, Ін-т археол. НАН України, 2000. – С. 91.

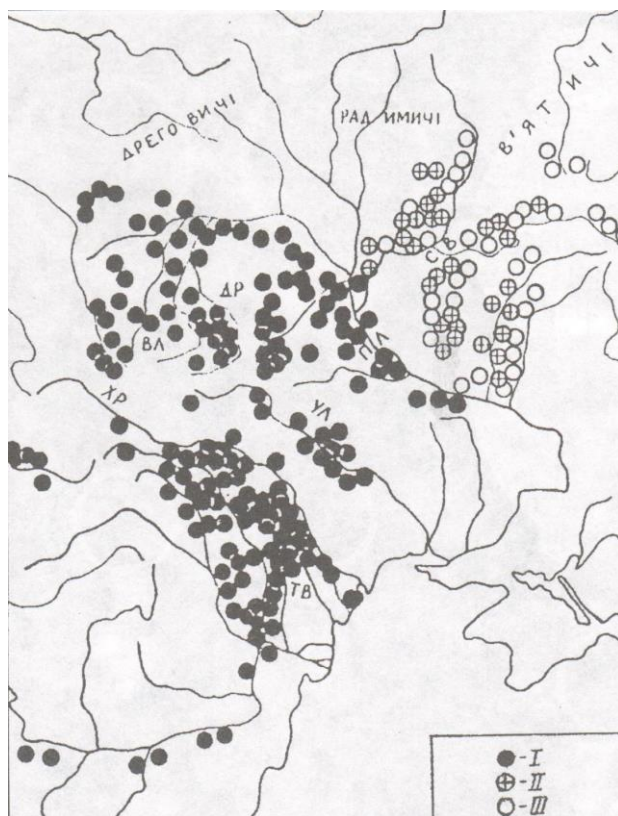

Поширення пам'яток VIII-X ст. і літописних слов'янських племен

(I – пам'ятки райковецької; II – волинцевської; III – роменської культур)

З книги *Давня історія України в 3 томах. Т. 3. Слов'яно-руська доба* / ред. кол. П. П. Толочко [та ін.]. – К.: Наукова думка, Ін-т археол. НАН

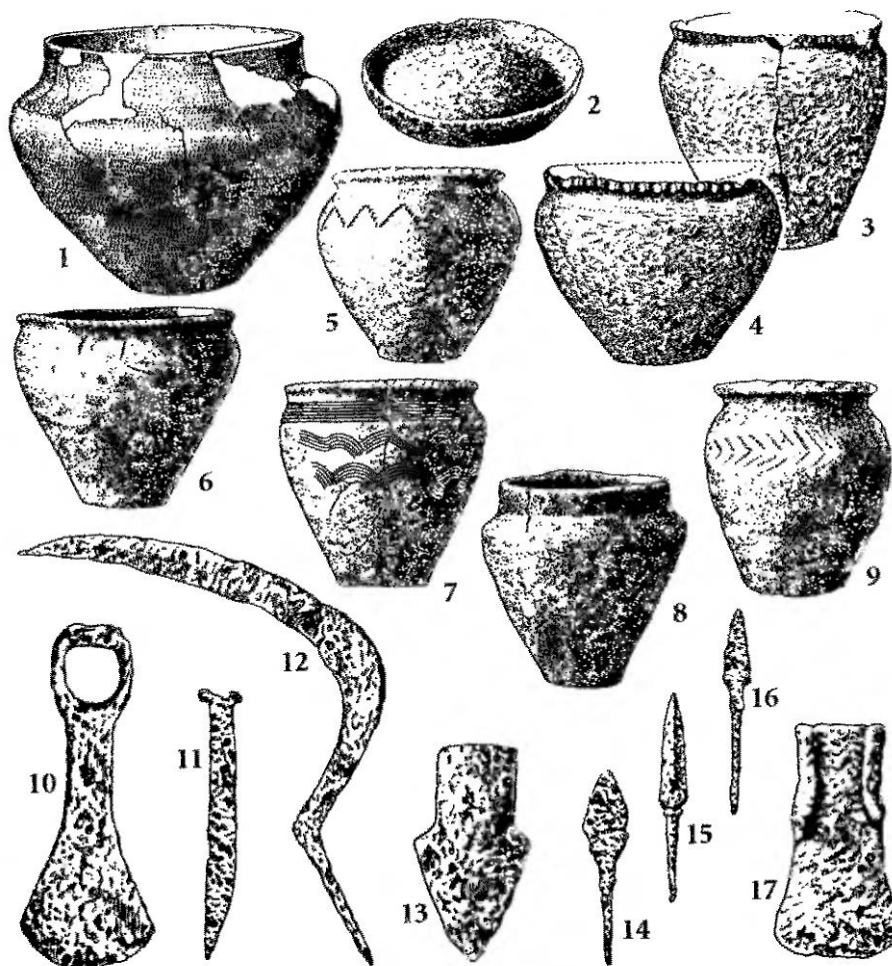
України, 2000. – С. 94.

Матеріали волинцівської (1,3,4) та роменської культур (2,5-17)

З книги *Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України: підручник.* –

Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2008. – С. 316.

Розташування давньоруських городищ на території України

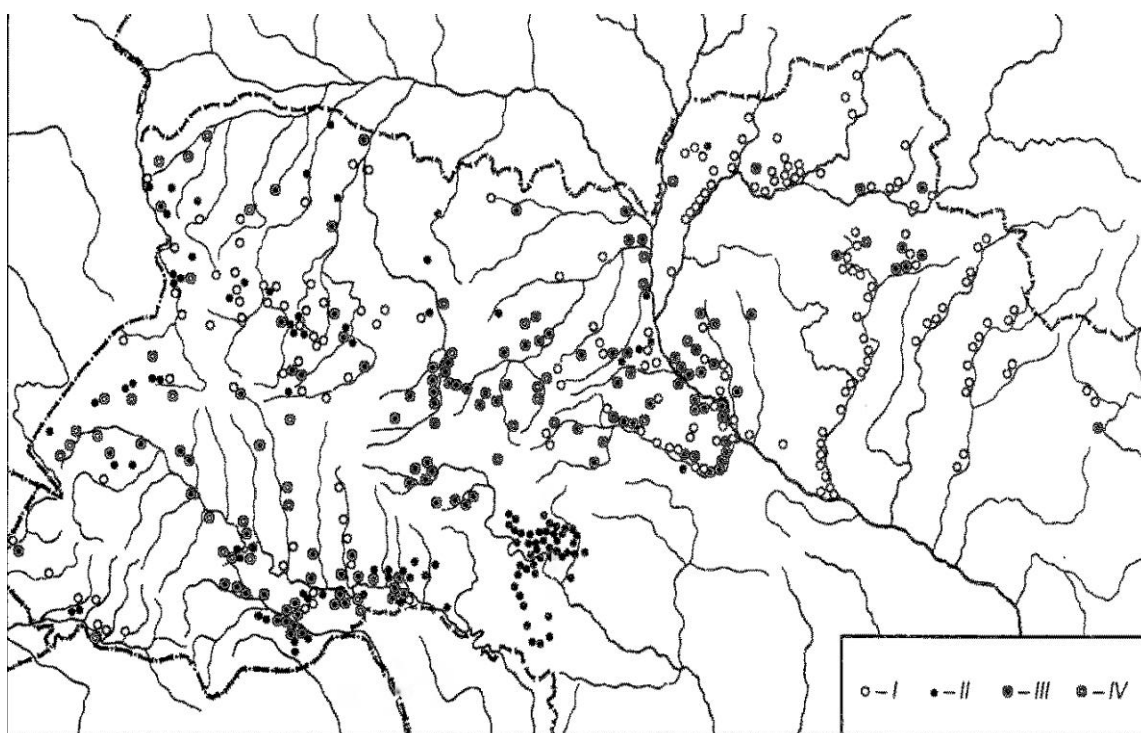
(за М. П. Кучерою) I – городища з шарами IX-XI і XI-XIII ст.;

II – городища IX-XI ст.; III – городища XI-XIII ст.;

IV – городища, хронологія яких потребує уточнення

З книги Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України: підручник. –

Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2008. – С. 328.

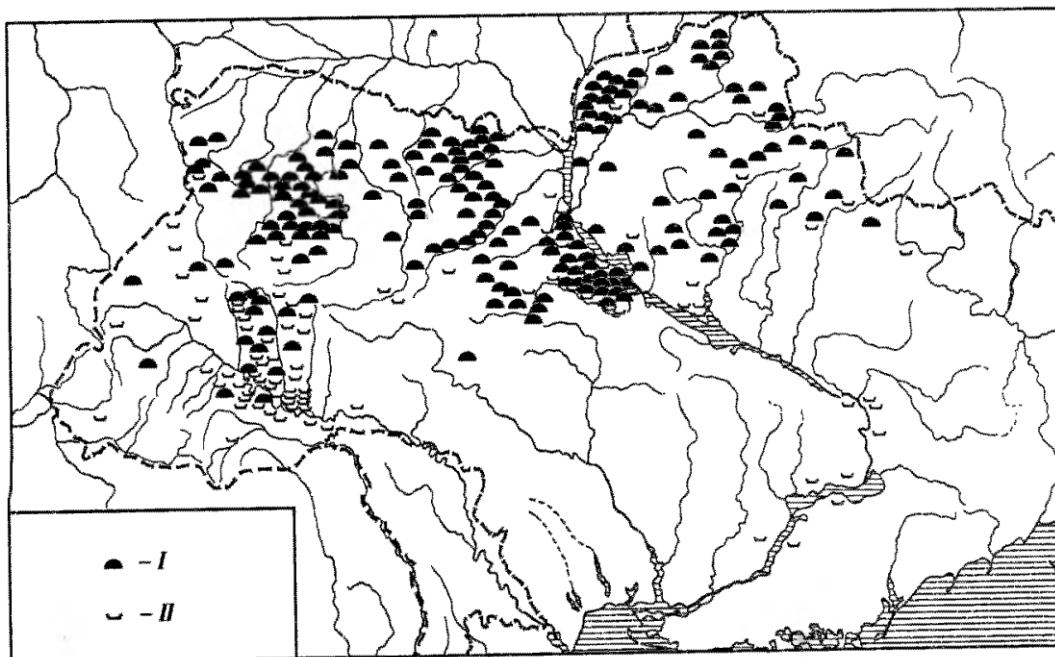

Розташування давньоруських могильників на території України

I – курганні могильники; II – безкурганні могильники

З книги Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України: підручник. –

Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2008. – С. 334.

***Реконструкція укріплень Білгорода-Київського
(нині с. Білгородка Київської обл.)***

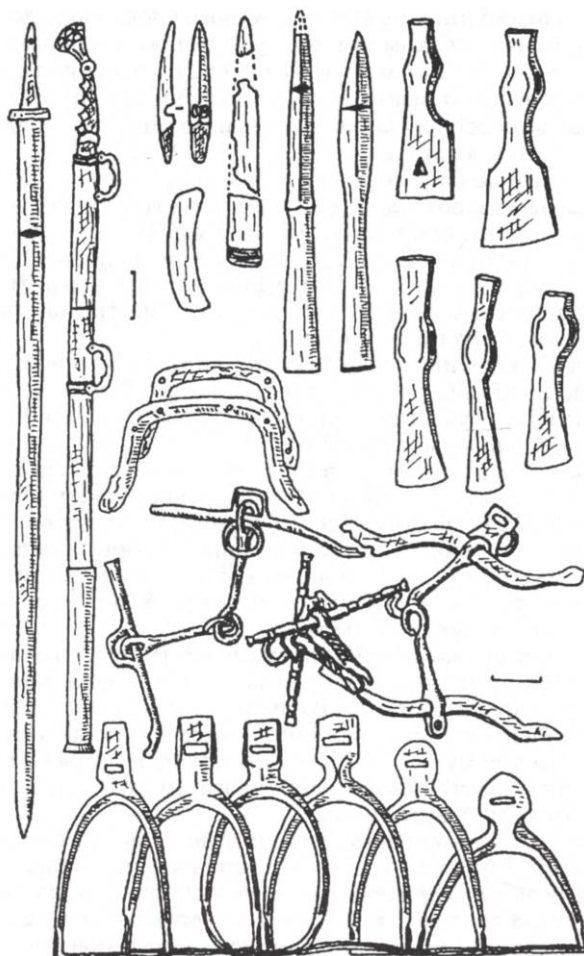
(рис. М. М. Ієвлева за реконструкцією Б. О. Рібакова)

*З книги Давня історія України: У 2 кн. / Толочко П. П.
(керівник авт. колективу), Козак Д. Н., Крижицький С. Д. та ін. –
Київ: Либідь, 1995. Кн. 2. – С. 104).*

Хозарська зброя і зброя

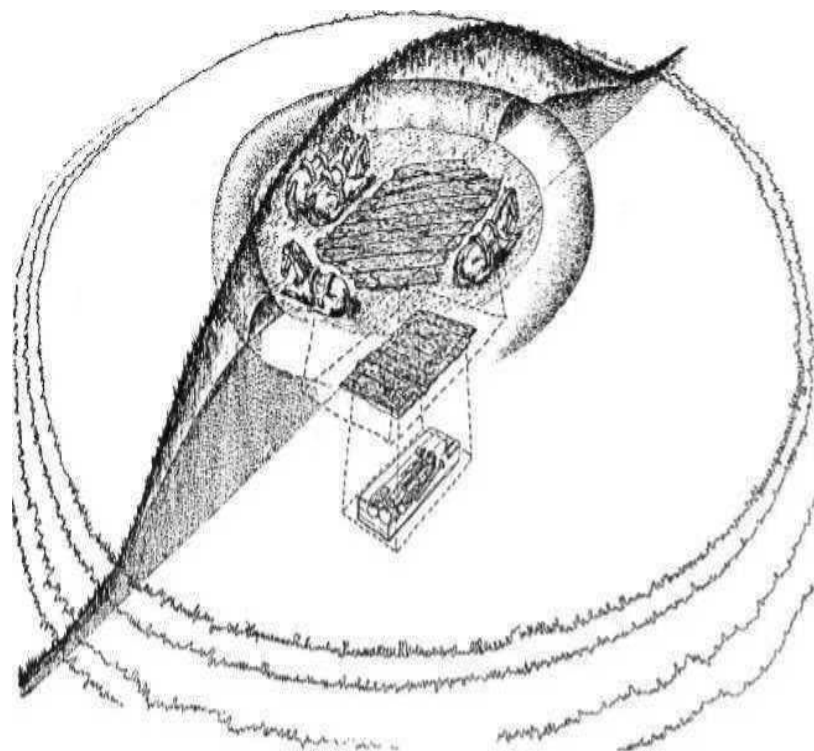
З книги *Давня історія України в 3 томах. Т. 3. Слов'яно-руська доба* / ред. кол. П. П. Толочко [та ін.]. – К.: Наукова думка, Ін-т археол. НАН України, 2000. – С. 518.

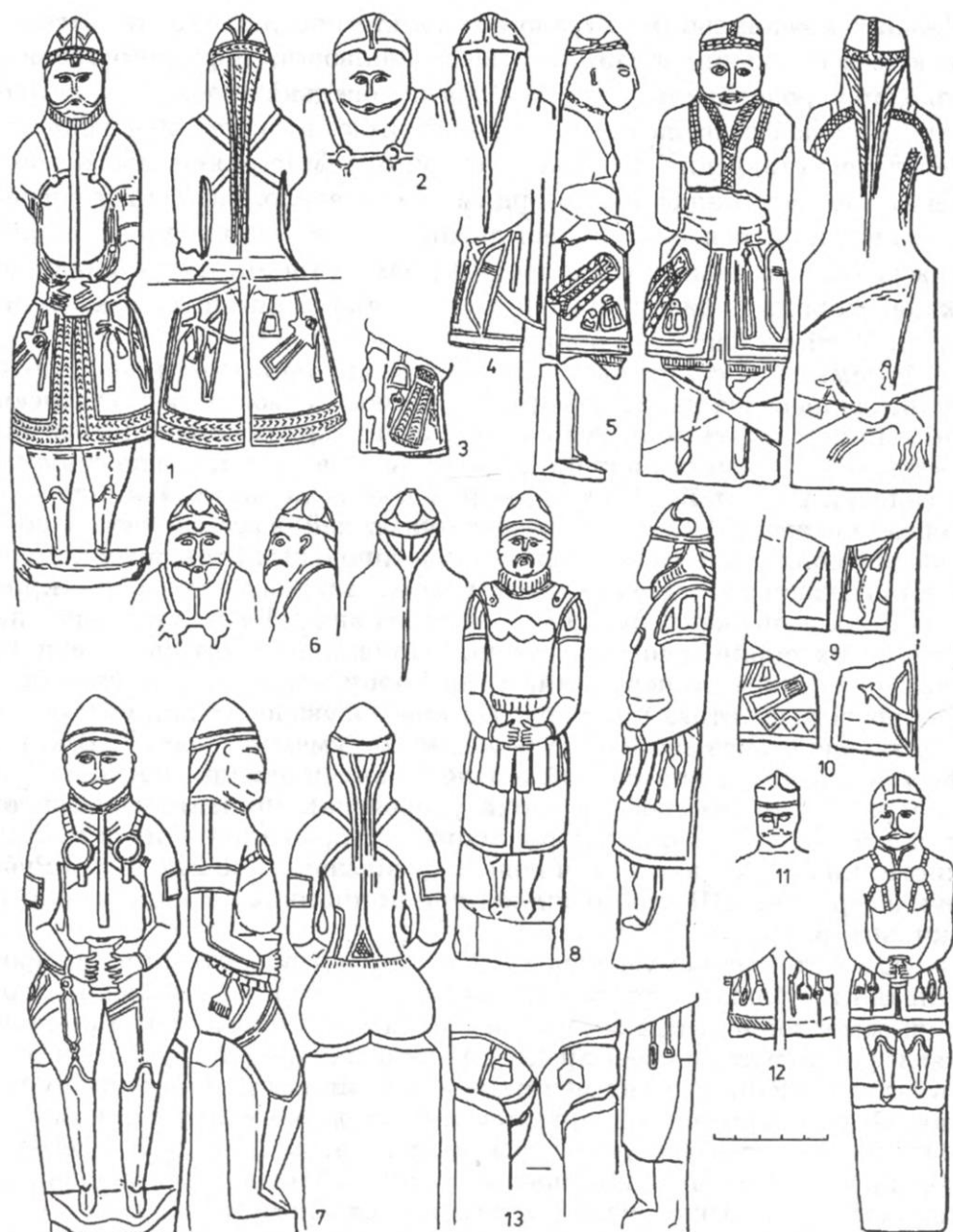
*Схема комплексу половецького поховання у Чингульському кургані
(художник П. Л. Корнієнко)*

*З книги Давня історія України в 3 томах. Т. 3. Слов'яно-руська доба /
ред. кол. П. П. Толочко [та ін.]. – К.: Наукова думка, Ін-т археол. НАН
України, 2000. – С. 567.*

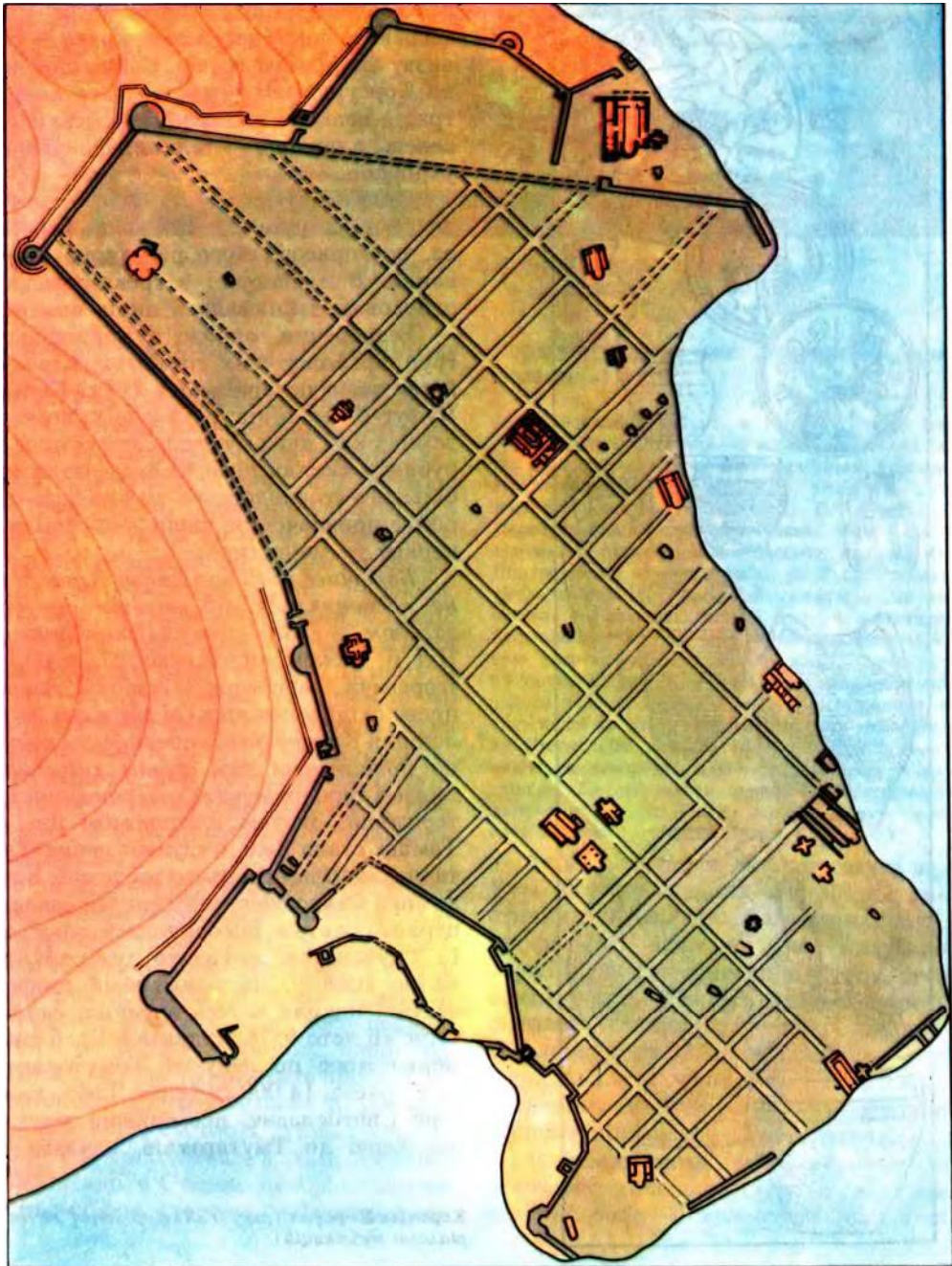
Кам'яні половецькі «баби» (за С. О. Плетньовою)

З книги *Давня історія України в 3 томах. Т. 3. Слов'яно-руська доба* / ред. кол. П. П. Толочко [та ін.]. – К.: Наукова думка, Ін-т археол. НАН України, 2000. – С. 570.

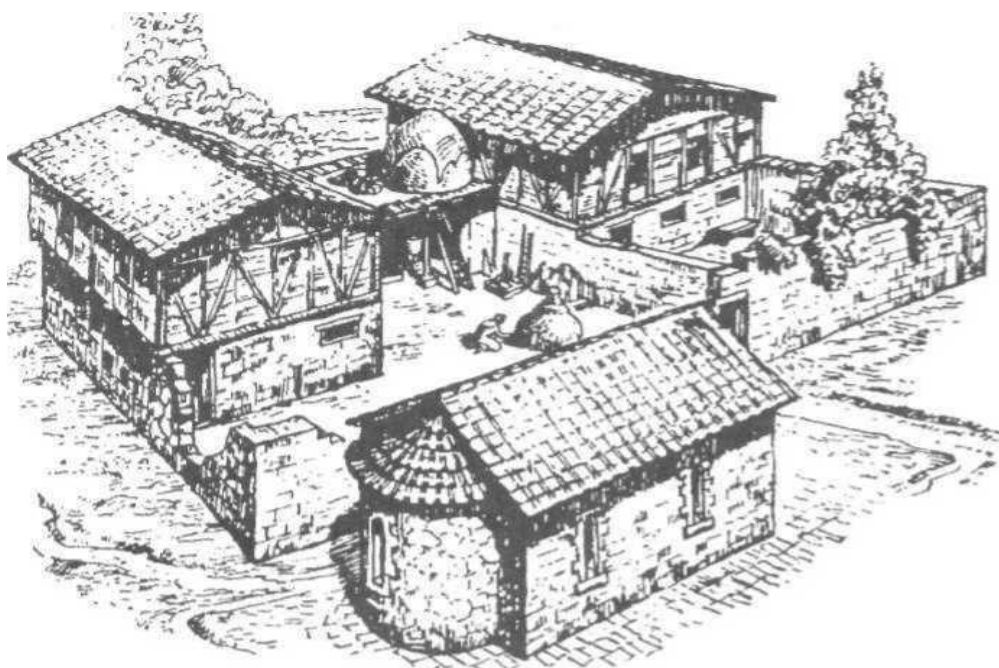
*План місцезнаходження середньовічних культових будівель
у Корсуні (Херсонесі) (рис. М. М. Ієвлева)*

З книги *Давня історія України: У 2 кн. / Толочко П. П.*
(керівник авт. колективу), *Козак Д. Н., Крижицький С. Д. та ін. –*
Київ: Либідь, 1995. Кн. 2. – С. 155).

***Садиба середньовічного Херсонеса з капличкою-усипальнею
на передньому плані (реконструкція О. Л. Якобсона)***

*З книги Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник /
Л. Л. Залізняк, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізняка. –
К.: Либідь, 2005. – С. 497.*

Кераміка середньовічного Корсуня в Криму

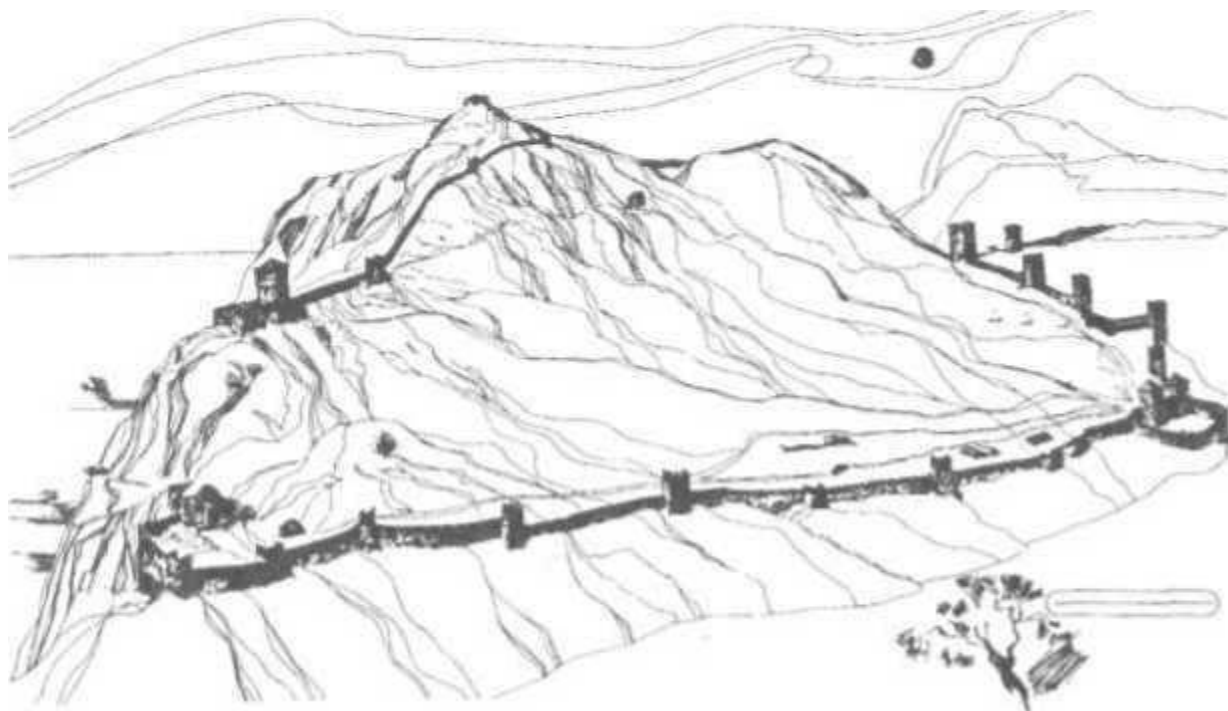
З книги *Давня історія України в 3 томах. Т. 3. Слов'яно-руська доба* / ред. кол. П. П. Толочко [та ін.]. – К.: Наукова думка, Ін-т археол. НАН України, 2000. – С. 547.

Рис. 37. Кераміка середньовічного Корсуня в Криму.

Реконструкція периметра Судацької фортеці (за І. А. Барановим)

*З книги Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник /
Л. Л. Залізник, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін.; за ред. Л. Л. Залізника. –
К.: Либідь, 2005. – С. 496.*

Таблиця основних монетних дворів Золотої Орди

Название		Добавление к названию монетного двора			Местонахождение
Азак	ازاق	المحروسة الجديد بلد/بلدة	ал-Махруса ал-Джедид белед	Богохранимый Новый город/область	г. Азов
Булгар	بلغار بولغار	المحروسة	ал-Махруса	Богохранимый	Городище Великие Болгары в Татарстане
Булгар ал-Джедид	بلغار الجديد			Новый Булгар	Городище Старая Казань в Татарстане
Биляр	نلار				Городище Биляр в Татарстане
Гюлистан	كلستان	المحروسة الجديد للسراي بلد/بلدة	ал-Махруса ал-Джедид лис-Сарай белед	Богохранимый Новый Присарайский город/область	Возможно, Царевское городище, которое принимают за вторую столицу – Сарай ал-Джедид
Джидибик- Базар	جيدى بيك بازار			Базар семи беков	Кочевая ставка ханов
Иль уй Муаззам	عال وى معظم			Дом Страны Высочайшей	Городище Каменный Бугор близ Астрахани
Каффа	كفه	الجديد	ал-Джедид	Новая	Генуэзская колония в Феодосии
Крым	قريم	المحروسة الجديد بلد/بلدة	ал-Махруса ал-Джедид белед	Богохранимый Новый город/область	г. Старый Крым
Маджар	ماجر	الجديد	ал-Джедид	Новый	Маджарское городище в Ставропольском крае
Мохши	محشى				Наровчатское городище в Пензенской обл.
Орда	اوردو	الجديد المعظم	ал-Джедид ал-Муаззам	Новая Высочайшая	Кочевая ставка ханов
Орда-Базар	اوردو بازار				Кочевая ставка ханов
Раджан	راجان				Неизвестно
Сарай	سراي	المحروسة الجديد بلد/بلدة	ал-Махруса ал-Джедид белед	Богохранимый Новый город/область	Селитренное городище в Астраханской обл.
Сарайчук	سراي حوق				Сарайчикское городище на р. Урал
Сыгнак	سغناق				Присырдарьинская обл.
Тебриз	تبريز				Закавказье
Укек	اوكك	بلد/بلدة	белед	город/область	Укекское городище близ г. Саратова
Хаджи- Тархан	خاجى ترخان				г. Астрахань
Хелберди- Базар	خلبردى بازار				Кочевая ставка ханов
Хорезм	خوارزم				г. Ургенч
Шемаха	شماخي				Закавказье
Шехр ал-Джедид	شهر الجديد	المحروسة	ал-Махруса	Богохранимый	
Янги Шехр	ينكى شهر	المحروسة	ал-Махруса	Богохранимый	

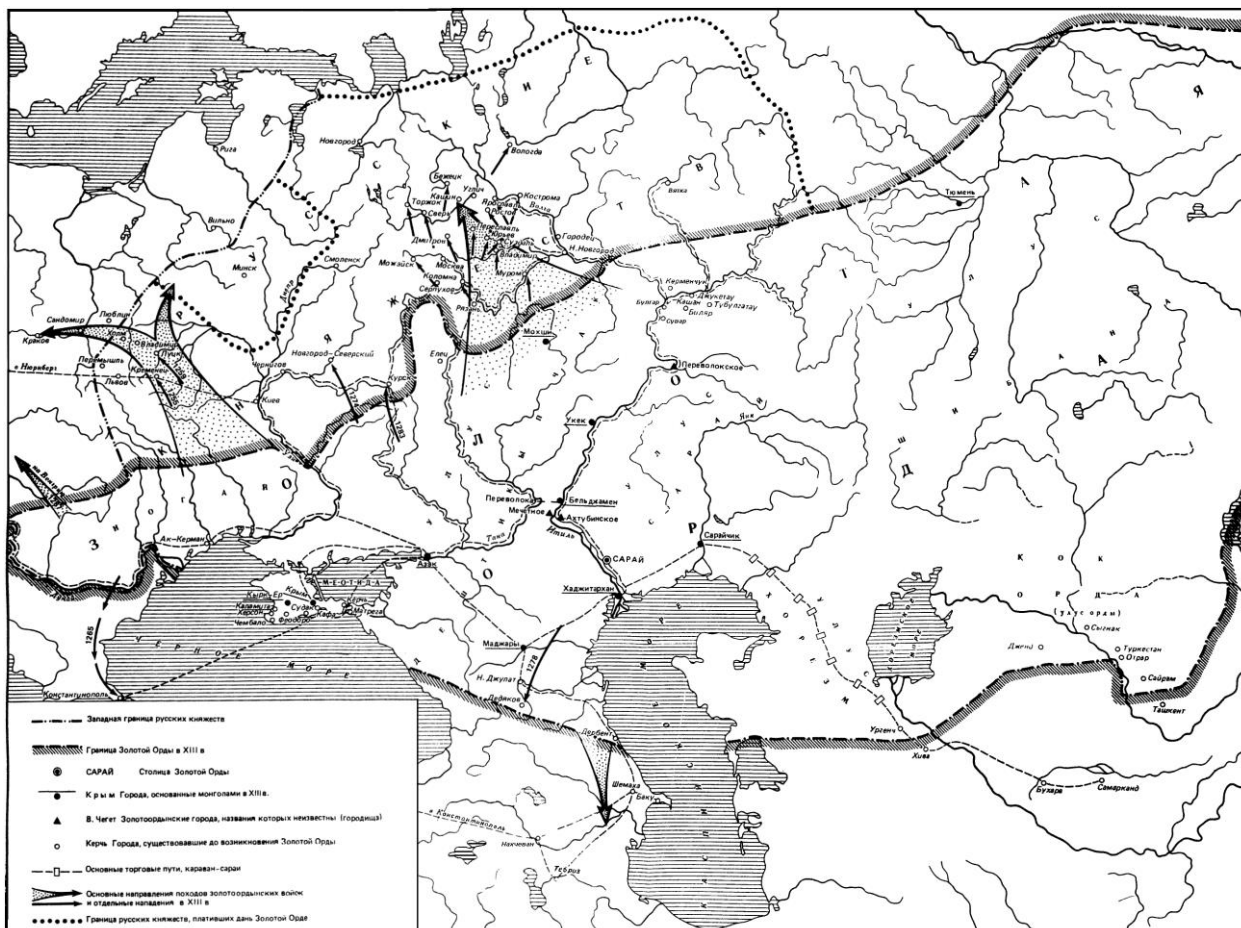
Монети Золотої Орди

 <p>1. Золота Орда. Монгольські хани. Анонім. Срібло. XIII ст.</p>	 <p>2. Золота Орда. Токту-хан. Срібло. 1290-1313 рр.</p>
 <p>3. Золота Орда. Узбек-хан. Срібло. 1313-1339 рр.</p>	 <p>4. Золота Орда. Джанібек-хан. Срібло. 1341-1357 рр.</p>
 <p>5. Золота Орда. Бердібек-хан. Срібло. 1357-1360 рр.</p>	 <p>6. Золота Орда. Хизр-хан. Срібло. 1359-1361 рр.</p>
 <p>7. Золота Орда. Мюрід-хан. Срібло. 1361-1363 рр.</p>	 <p>8. Золота Орда. Абдалах-хан. Срібло. 1362-1363 рр.</p>
 <p>9. Золота Орда. Булак-хан. Срібло. 1368-1380 рр.</p>	 <p>10. Золота Орда. Джанібек-хан. Срібло. 1341-1357 рр.</p>
 <p>11. Золота Орда. Шадібек-хан. Срібло. 1401-1407 рр.</p>	 <p>12. Золота Орда. Пулад-хан. Срібло. 1407-1410 рр.</p>
 <p>13. Золота Орда. Саїд Ахмад I-хан. Срібло. 1433-1435 рр.</p>	 <p>14. Золота Орда. Кримський пул. Мідь. XIV ст.</p>

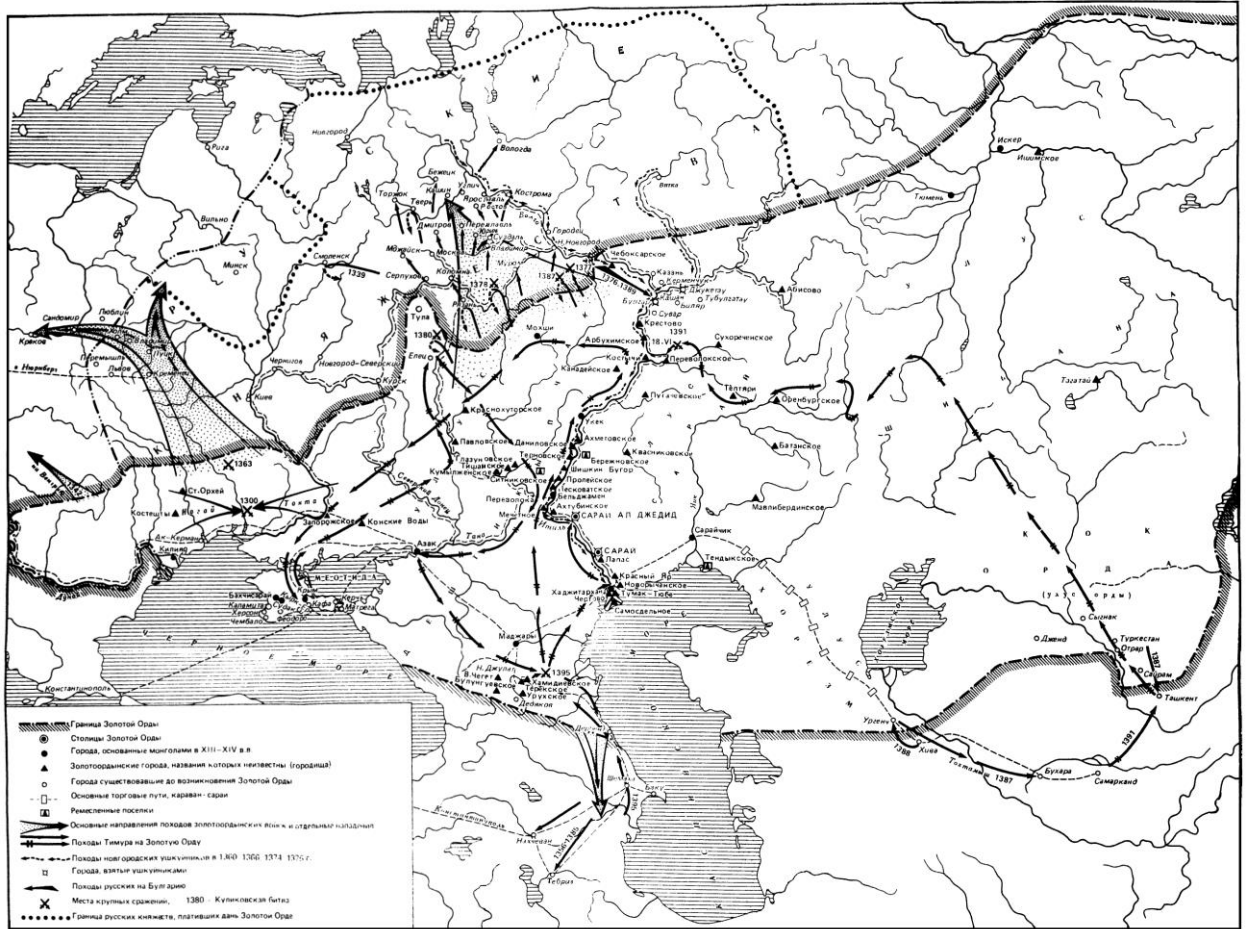
Карта Золотой Орды XIII ст.

З книги В. Л. Егоров. Историческая география Золотой Орды
в XIII-XIV вв. – Москва, «Наука», 1985. – 245 с.

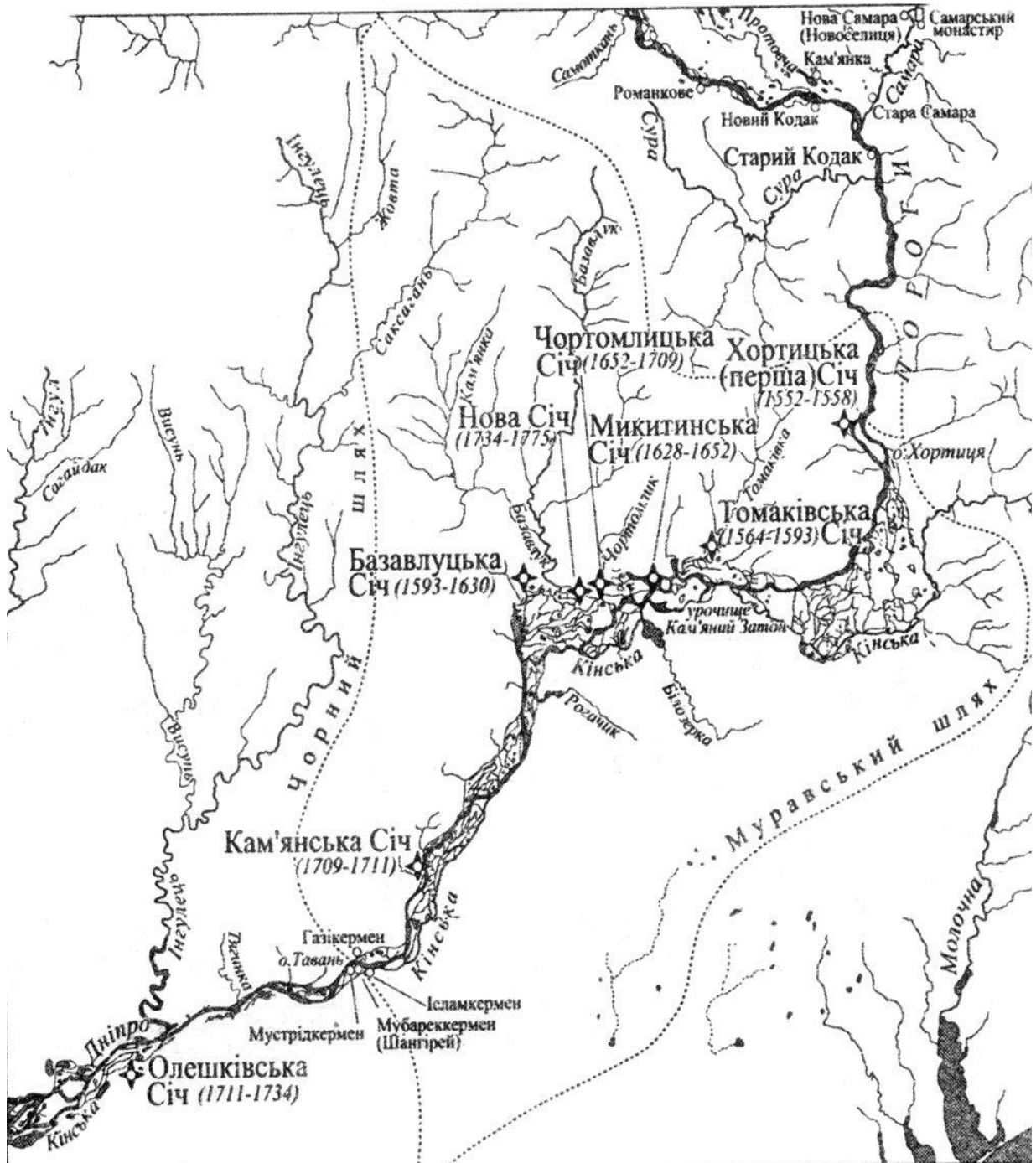

Карта Золотой Орды XIV ст.

З книги В. Л. Егоров. Историческая география Золотой Орды
в XIII-XIV вв. – Москва, «Наука», 1985. – 245 с.

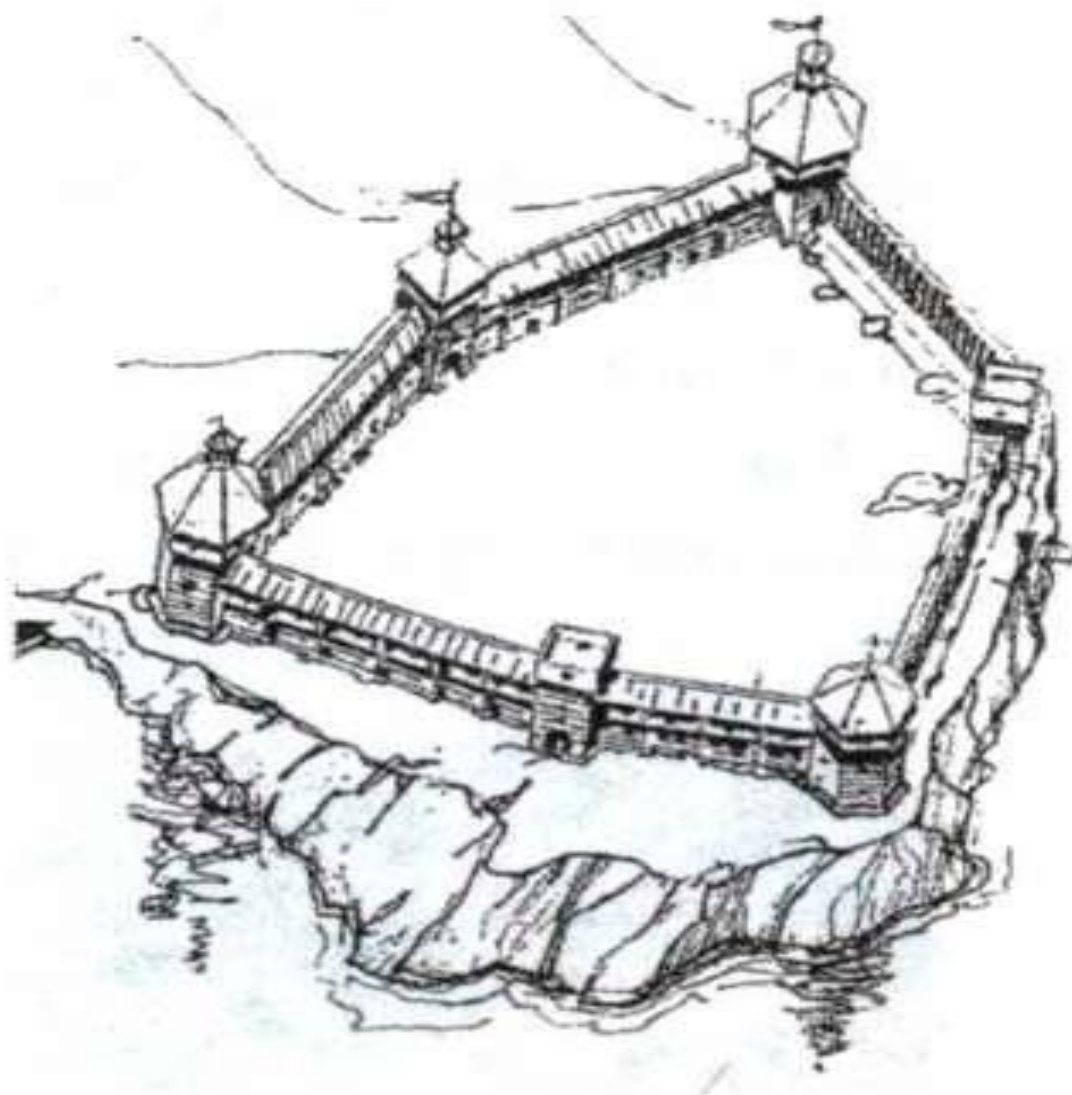
Карта Запорозьких Січей у 1552-1775 роках

Замок Д. Вишневецького на острові Мала Хортиця

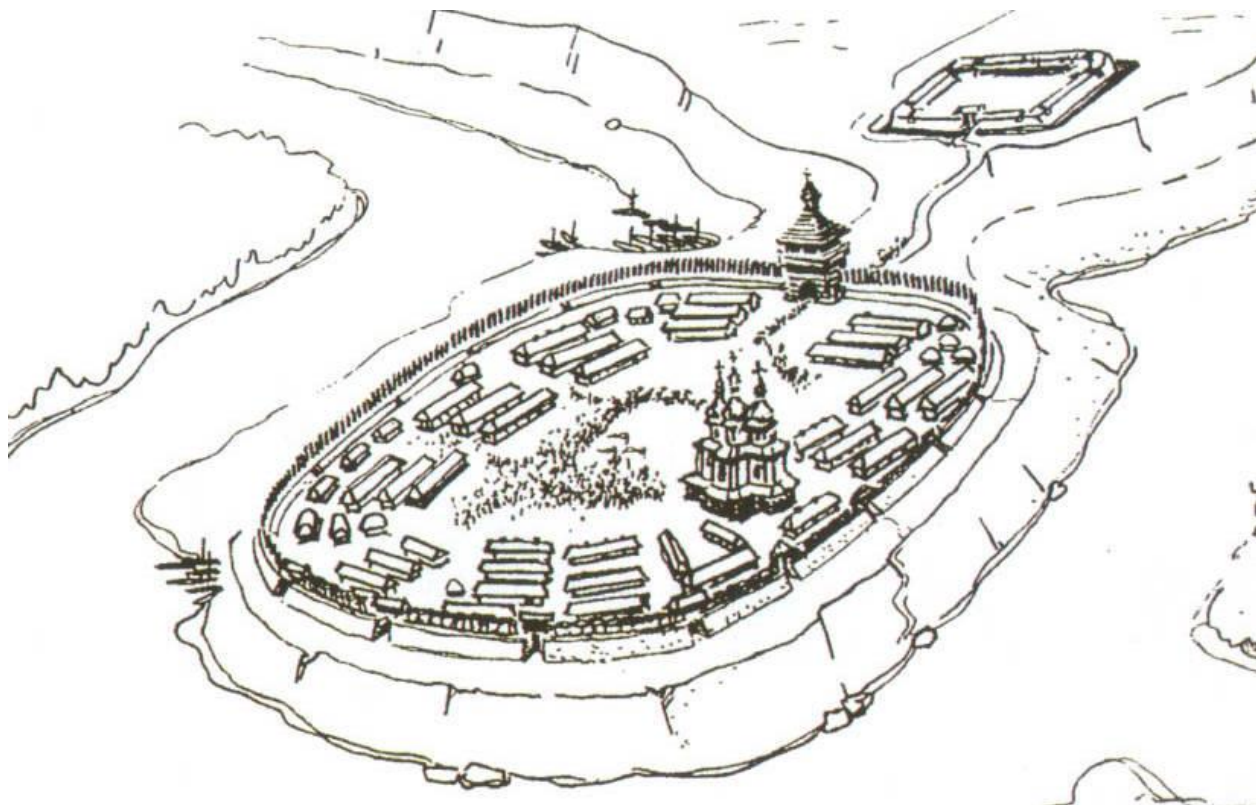
(малюнок-реконструкція В. Ленченка)

Зі статті Ленченко В. Л. Острів Хортиця і Запорозька Січ // Військово-історичний альманах. – 2011. – Число 1 (22). – 83.

Реконструкція Чортомлицької Січі (реконструкція В. Ленченка)

З книги *Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XVI-XIX ст.)* / В. Смолій (відповідальний редактор) – К.: Запоріжжя, 1998. – С. 245.

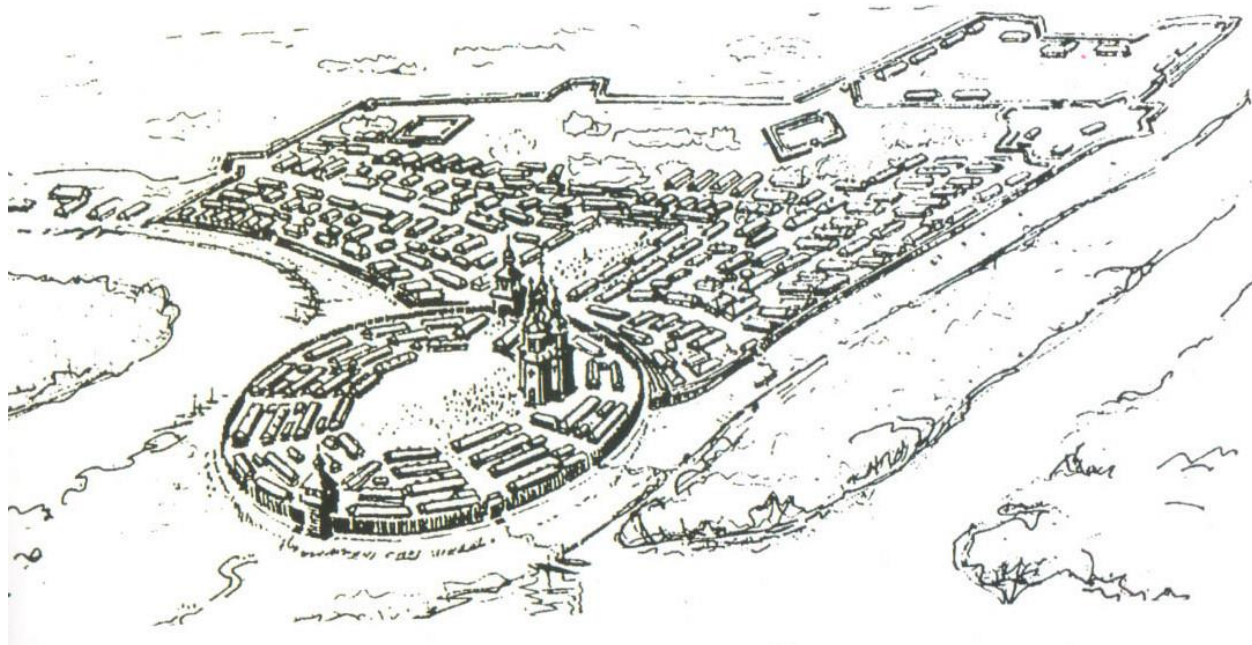

Реконструкція Нової Січі (малюнок-реконструкція В. Ленченка)

З книги *Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст.* /

Д. Я. Телегін (відп. ред.), І. С. Винокур, О. М. Титова, І. К. Свєшніков та ін.:

Навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 39.

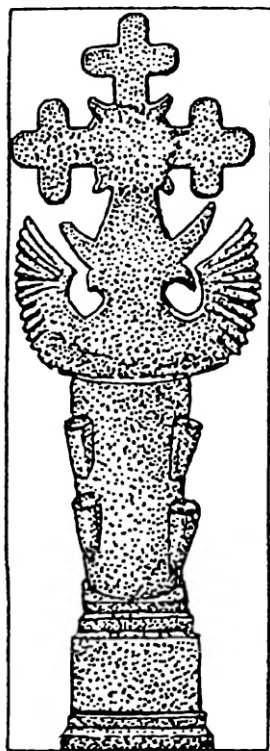
*Кам'яні монументи на могилах чорноморських козаків та їх спадкоємців
у Північно-Західному Причорномор'ї (XVIII-XIX ст.):*

1,2,4,5 – с. Нерубайське, 3,10 – с. Усатово, 6,8,9 – Фоміна Балка

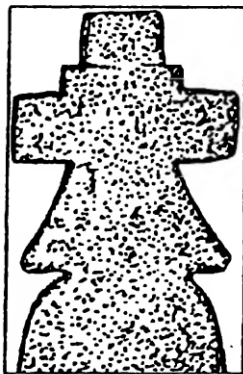
З книги Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. /

Д. Я. Телегін (відп. ред.), І. С. Винокур, О. М. Титова, І. К. Свєшніков та ін.:

Навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 47.

1

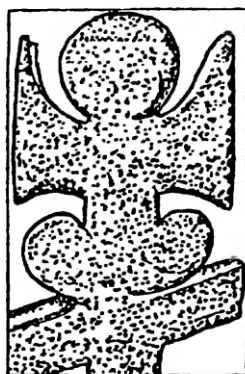
2

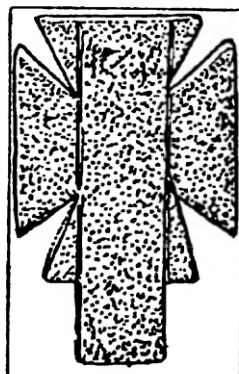
3

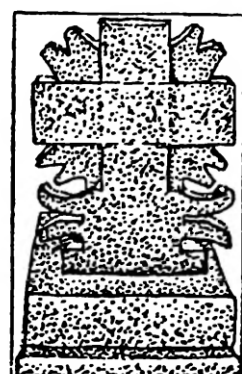
4

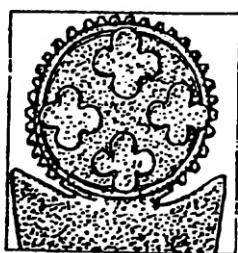
5

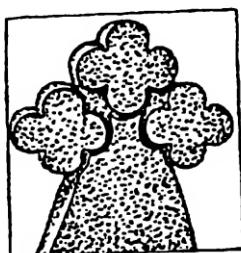
6

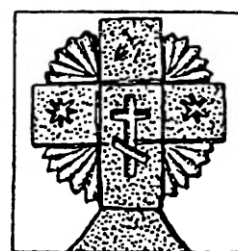
7

8

9

10